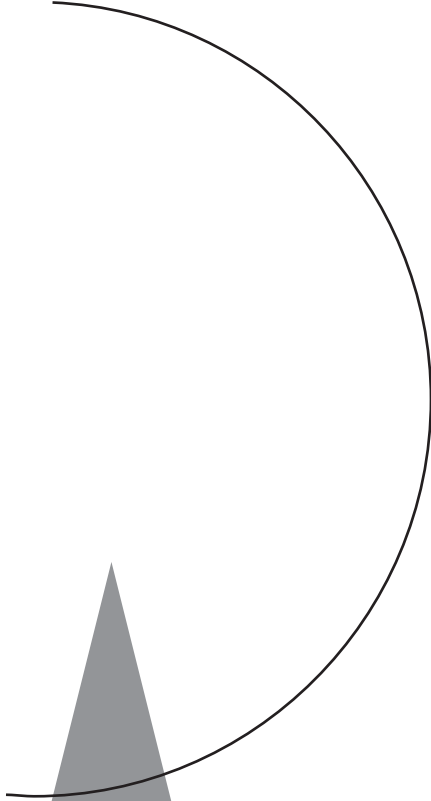

ISSN-0354-401X

Социјална ⁹⁵ .....мисао

ЧАСОПИС ЗА ТЕОРИЈУ И КРИТИКУ СОЦИЈАЛНИХ ИДЕЈА И ПРАКСЕ

XXV јул
децембар

2018 | 2
Београд

Социјална мисао

часопис за теорију и критику социјалних идеја и праксе

Часопис излази два пута годишње.

Претплата за 2018. годину 2.400,00 динара; за иностранство 100 ЕВРА

Уплата се врши на пословни рачун: **160-401741-78**, СОЦИЈАЛНА МИСАО, Београд
ПИБ 101724614; шифра делатности 22110; матични број 07504594; није у систему ПДВ-а

Појединачни примерак у продаји 1.200,00 динара

Студенти имају попуст 50%

Тираж 200 примерака

Издавач:

Издавачко предузеће СОЦИЈАЛНА МИСАО

11050 Београд, Мис Ирбијеве 56/II-10, тел. 063/297-570

e-mail: dubravka199@gmail.com, socijalnamisao@gmail.com

www.socijalnamisao.rs

Суиздавач:

Републички завод за социјалну заштиту Србије,

Београд, Теразије 34, телефон 3621-563, тел./фах 3621-569

Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду,

Високог Стевана 2, телефон 218-3036

Компјутерска припрема и штампа

Чигоја штампа

Решењем Министарства за науку, технологију и развој Србије број 413-00-411/2001-01 од 01. 08. 2001. године овај часопис, као публикација од посебног интереса за науку, ослобођен је плаћања пореза на промет.

Редакција

Дубравка Гавриловић, Живорад Гајић, доцент др Марина Ковачевић Лепојевић,
проф. др Александар Југовић, Марија Маљковић, проф. др Бранкица Поповић Ћитић,
проф. др Миомира Костић, проф. др Дарко Димовски, проф. др Суада Буљубашић,
проф. др Јагода Петровић, проф. др Мира Ћук

Издавачки савет

Проф. др Ана Гавриловић, Божидар Дакић, проф. др Зоран Илић,
проф. др Милосав Милосављевић, проф. др Дејан Сумрак, проф. др Ђурађ Стакић

Главни и одговорни уредник

Дубравка Гавриловић

Заменик главног и одговорног уредника

Доцент др Марина Ковачевић Лепојевић

Секретарка редакције

Марија Маљковић

Издавач

Издавачко предузеће СОЦИЈАЛНА МИСАО, Београд

За издавача

Дубравка Гавриловић

Коректор

Оливера Величковић

Ликовна опрема

Марија Марковић

Први број часописа СОЦИЈАЛНА МИСАО појавио се 1994. године
Оснивач часописа Радул Јовановић

- 7 *Дубравка Гавриловић*
РЕЧ УРЕДНИКА
- 9 *Ива Антић*
КРИМИНОЛОШКИ АСПЕКТ (ПРОТИВПРАВНОГ)
ПРЕКИДА ТРУДНОЋЕ
- 23 *Драгица Богетић, Александар Југовић*
ФАКТОРИ РИЗИКА ЗА РАД НА УЛИЦИ КОД ДЕЦЕ
ИЗ РОМСКЕ ПОПУЛАЦИЈЕ У СРБИЈИ
- 41 *Марина Ковачевић Лепојевић, Љепосава Илијић*
ВАСПИТНИ ПОСТУПЦИ РОДИТЕЉА И АГРЕСИВНО ПОНАШАЊЕ
БЕОГРАДСКИХ СРЕДЊОШКОЛАЦА
- 55 *Милица Луковић*
СОЦИО-КУЛТУРНИ АСПЕКТ УПОТРЕБЕ ДРОГА КРОЗ ИСТОРИЈУ
- 75 *Ружица Здравковић, Александра Пантовић, Драгана Маћешић-Петровић*
ИМПЛИЦИТНЕ ТЕОРИЈЕ КРЕАТИВНОСТИ ДЕФЕКТОЛОГА И
НАСТАВНИК
- 95 *Јелена Симоновић*
ПОСТПЕНАЛНА ПОМОЋ КАО ОБЛИК ТРЕТМАНА
ОСУЂЕНИХ ЛИЦА
- 109 *Марија Маљковић*
ШКОЛСКИ НЕУСПЕХ И/ИЛИ ДЕЛИНКВЕНЦИЈА:
МОДЕЛИ ОБЈАШЊЕЊА

- 20 *By Iva Antic*
CRIMINOLOGICAL ASPECT OF (CRIMINAL) ABORTION
- 39 *By Dragica Bogetic, Aleksandar Jugovic*
RISK FACTORS FOR WORK ON THE STREET
IN ROMA CHILDREN POPULATION IN SERBIA
- 54 *By Marina Kovacevic Lepojevic, Ljeposava Ilijic*
AGGRESSIVE BEHAVIOR AND PARENTING
PRACTICE IN SERBIA
- 72 *By Milica Lukovic*
SOCIO-CULTURAL ASPECTS OF USING DRUGS
THROUGH HISTORY
- 94 *By Ruzica Zdravkovic, Aleksandra Pantovic,
Dragana Macesic-Petrovic*
IMPLICIT THEORIES OF CREATIVITY AMONG TEACHERS
AND SPECIAL EDUCATORS
- 106 *By Jelena Simonovic*
POST-PENAL ASSISTANCE AS A FORM OF CONVICTED
PERSONS' TREATMENT
- 119 *By Marija Maljkovic*
SCHOOL FAILURE AND/OR DELINQUENCY:
EXPLANATION MODEL

РЕЧ УРЕДНИКА

У новом броју „Социјалне мисли” преплиће се више радова различитог садржаја, али увек актуелних тема. Тема актуелних да се о њима пише, промишља, констатује, упознаје шира јавност, али и да позивају на тражење решења. Не наводећи у уводу имена аутора поменула бих теме којима се они баве, а приоритет у писању о њима не поклапа се са приоритетом ових тема у друштву. Чак и да желимо, тешко је одредити шта је у једном друштву приоритетније, посебно када се ради о тако важним темама.

Часопис се бавио темом криминолошког аспекта противправног прекида трудноће уз повлачење демаркационе линије између њих што је и централни део рада, али је и сагледано стање у упоредном и позитивном праву Републике Србије, као и испитивање појаве дозвољеног прекида трудноће. Са теоријског, али и практичног аспекта важна је и тема постпеналне помоћи као облику третмана осуђених лица која има за циљ успешну ресоцијализацију и њихово преваспитавање које би довело до тога да осуђеници прихвате позитивне друштвене вредности и ставове, и да поштовање истих схвате као своју обавезу. Питања која се баве младима са проблемима у понашању увек су актуелна и неопходна. Један рад се бави школским неуспехом и/или деликвенцијом као једном од најзначајних тема којом се баве теорије деликвенције. У циљу да се расветле и појасне ове везе ауторка је указала на два теоријска модела деликвенције. О повезаности васпитних поступака родитеља и агресивног понашања средњошколаца упознаје нас рад који је и резултат спроведеног истраживања на узорку од 507 београдских средњошколаца. Иако је ова тема увек интересовала истраживаче, ауторка сматра да није довољно јасан појединачни допринос конкретних васпитних поступака родитеља на понашање деце.

Један од радова бави се питањима фактора ризика за рад на улици код деце, посебно из ромске популације, јер је према различитим подацима закључено да су углавном ова деца заступљена и угрожена. Рад је зна-

чајан јер се бави питањима и дечјег рада, али и ситуацијом Рома у Србији која захтева мултидисциплинарну пажњу и усмереност и повезаност многих институција. Интересантан је рад који се бави социјално-културним аспектом употребе дрога кроз историју схватајући да њихова употреба није резултат двадестог века, већ је постојала вековима, али је у последња два века постала урбани феномен. Рад анализира друштвени став према дроги од кога зависи смањење или повећање употребе дрога.

Истраживање које је спроведено на 62 испитаника, од тога 33 наставника доноси нам занимљиве резултате о утицају, користећи скалу за испитивање имплицитних теорија кретаивности, дефектолога и наставника на креативни развој младих људи. Аутори предлажу да наставници треба да буду обучени за практичну наставу и учење које промовише развој креативности, а које је засновано на емпиријским истраживањима.

Преглед тема позива да се радови прочитају, да постану доступни широј јавности. Радови би требало да нас запитају, испровоцирају на активно учешће у креирању друштвених промена и решавању социјалних проблема као и објашњавању друштвених феномена. Странице часописа и даље вам стоје на располагању.

Дубравка Гавриловић

Апстракт: Једно од најспорнијих питања у контексту права на живот несумњиво је везано за чин абортуса, као јединствену медицинску интервенцију којом се одбацује здраво ткиво. Ова је тема нарочито атрактивна за истраживање због вишеструке колизије интереса коју са собом носи.

Аутор у раду проучава како недозвољени, тако и дозвољени прекид трудноће, уз повлачење демаркационе линије између њих. Након сагледавања стања у упоредном праву и у позитивном праву Републике Србије, централни део рада посвећен је криминолошком аспекту противправног прекида трудноће, као и испитивању појаве дозвољеног прекида трудноће.

Што се методологије тиче, базирала се преваходно на језичком, логичком и компаративном методу. Спроведено је сопствено истраживање у Основном суду у Нишу, које није коришћено у већој мери због скромности узорка (који се састојао од свега два предмета који нису били у потпуности физички доступни), осим тога коришћени су и резултати већ постојећих истраживања са репрезентативнијим узорцима.

Циљ рада био је контурисање профила типичног учиниоца противправног прекида трудноће, но будући да овог дела нема много у пракси, само се донекле успело у томе. Аутор се нада да је то одраз стварног стања ствари, уз ограду у виду сумње да велики број кривичних дела бива непријављен и самим тим одсутан из званичних статистика.

Поред тога, иако заговорник „pro choice” приступа, те поборник декриминализације абортуса, постојало је интересовање аутора и тенденција да испита и појаву дозвољеног прекида трудноће, са освртом на типична обележја женске особе која се подвргава овом чину.

Аутор у раду свесрдно подржава либерализацију абортуса, сматрајући да би ускраћивање права да бира, потенцијално svelo жену на пуку „машину за рађање”.

Кључне речи: противправни прекид трудноће, абортус, право на живот, избор, жена

Увод

Право на живот јавља се као *conditio sine qua non* за остварење свих других прокламованих права, па се тако реализација овог, примарног пра-

---

* Студент докторских академских студија права на Правном факултету, Ниш, Србија, ivaantic91@gmail.com

** Овај рад резултат је научног истраживања на пројекту „Заштита људских и мањинских права у европском правном простору”, евиденциони број пројекта: 179046, који се спроводи од стране Правног факултета у Нишу, а финансиран је од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја

ва, доводи у везу са читавим низом питања којима су иманентне тријаде правних, медицинских и етичких разномишљеништава.

Једно од њих везано је за чин абортуса, који је сам по себи конфликтне природе, имајући у виду стицај сукобљених интереса које са собом носи. Као једина медицинска интервенција која не одбацује болестно ткиво, абортус представља хируршки захват *sui generis*, који, етимолошки посматрано, потиче од латинске речи *aborigi* што означава пропадање, нестајање. Као преовлађујући вид контроле рађања представља за „моралне теразије” не само научне већ и опште јавности, изазовну тему (Antić, 2017).

Имајући у виду да је читав живот жене у ранијим временима био посматран као циклус трудноћа и порођаја, што је жену чинило својеврсном „машином за рађање”, поставља се оправдано питање да ли је то и даље њена главна и основна функција, имајући у виду друштвени третман нероткиња, што представља својеврсни виктимолошки проблем, који не губи на актуелности ни у данашње, савремено доба.

Вреди поменути да се, када је реч о абортусу, у нашем праву разликују дозвољени прекид трудноће и недозвољени (противправни) прекид трудноће који је инкриминисан Кривичним закоником Републике Србије. Аутор ће, стога, кроз рад користити генерички термин абортус када жели обухватити оба поменута појма, са посебним освртом и наглашавањем када је реч о противправном прекиду трудноће.

Аутор ће разматрати демаркациону линију између дозвољеног и недозвољеног прекида трудноће, и централни део рада посветити криминолошком аспекту противправног прекида трудноће, односно феноменологији и етиологији овог чина. Биће коришћени резултати постојећих, уз кратак осврт на мини – истраживање спроведено од стране самог аутора, о коме, због скромности узорка до кога се дошло, неће бити шире дискутовано, али ће зато дужна пажња бити посвећена постојећим емпиријским резултатима, уз одговарајућу теоријску поткрепљеност.

Метод

Приликом спровођења сопственог истраживања на узорку судских предмета Основног суда у Нишу, (почевши од 2010. године – када је уведена електронизација података, па до текуће – 2018. године), аутор се преваходно користио логичким методама индукције и дедукције, анализе и синтезе, као и језичким методом као предусловом читавог истраживања.

Није било простора за коришћење статистичког метода, имајући у виду да се у омеђеном периоду за који је вршено истраживање дошло до узорка од свега 2 предмета, који као такав није био довољно репрезентативан, односно подложен статистичкој обради и профилисању.

Управо из тог разлога, аутор се, са тенденцијом криминолошког портретисања лица које чини (противправни) прекид трудноће, користио постојећим истраживањима спроведеним од стране Башића (Bašić, 2000) усмерених на испитивање противправног прекида трудноће, као и резултатима истраживања које су спровеле Константиновић – Вилић, Милосављевић и Петрушић (Konstantinović – Vilić, Milosavljević i Petrušić, 1999), а које је везано за испитивање појаве дозвољеног прекида трудноће.

Такође, у раду су коришћени историјски метод којим је посматрана еволуција ове појаве од најранијих времена до данашњих дана, упоредноправни метод, како кроз компарацију постојећих позитивних решења у свету и код нас, тако и кроз поређење карактеристика дозвољеног и недозвољеног прекида трудноће. Филозофски метод је донекле присутан у виду разматрања основних поставки *pro et contra* дозвољености прекида трудноће, односно базичних аргумената „*pro life*” и „*pro choice*” концепата.

Резултати истраживања са дискусијом

Што се тиче истраживања спроведеног од стране аутора овог рада, за период од 2010. па до 2018. године, скринингом предмета из Основног суда у Нишу пронађено је свега два предмета са кривичним делом недозвољеног прекида трудноће, који су, међутим, били физички недоступни за разгледање (у потпуности), те као такви не могу бити од већег значаја за овај рад. Из доступних списа увидом се успело утврдити једино то да је у првом случају прекид трудноће недозвољеним учинила чињеница да је мајка била лишена пословне способности, и као таква није била легитимисана за давање пристајка за извршење прекида трудноће, док је у другом случају учинилац био лекар који се бавио вршењем прекида трудноће. У оба случаја учинилац је била особа мушког пола, што одудара од стереотипа да се недозвољеним прекидом трудноће, нарочито у дотицају са надрилекарством, превасходно баве особе женског пола. Аутор ће на овом месту такође изразити задовољство што ово кривично дело није присутније у пракси, уз ограду у виду сумње да велики број предметног кривичног дела бива неоткривен, и самим тим одсутан у званичним ста-

тистикама, чиме се у потпуности затварају врата опсежнијим истраживањима, те репрезентативнијем узорку.

Када је реч о постојећим истраживањима, према истраживању које је спровео Башић (Вашић, 2000) за период од 01.01.1966. до 31.12.1995. на подручју Општинских судова у Новом Саду, Сомбору и Сремској Митровици, укупно је оптужено 38 лица и од тог броја осуђено 29 лица због кривичног дела недозвољеног прекида трудноће. Башићево истраживање показало је да је просечна старост извршиоца (за кога се установило да је у 100% случајева женског пола) 45. година и да у 53,34% нема раније осуђиваности, док је просечна старост жене која се подргава овом чину старосна доб од 24 године. Међутим, аутор овог рада мишљења је да се и особе млађе животне доби (од просечно утврђене истраживањем) подргавају како дозвољеном, тако и недозвољеном прекиду трудноће, но да остају мимо оквира званичних статистика, нарочито у потоњем случају.

Што се тиче даљих феноменолошких карактеристика личности извршиоца, Башићево истраживање (Вашић, 2000) показало је да су већина њих били лаици – свега једна (од 15) била је бабица. У погледу брачног стања, учинилац је била у 46,67% удата, док је у погледу образовања већина (40%) била без школе. Када је о виктимолошком аспекту реч, жртва (односно жена над којом се спроводи кривично дело недозвољеног прекида трудноће) у 57,14% била је неудата, удата у 35,71%, у 7,14% разведена. Што се тиче занимања пасивног субјекта, истраживање даље показује да је у 50% постојала незапосленост, у 14,29% случајева остало је непознато, док је свега занемарљиви остатак у процентима везан за оне које су биле запослене, структурално посматрано, њихово главно занимање је домаћица у 64,29%, непознато – у 21,42%, радница у 14,29% случајева. Истражујући да ли је до зачећа дошло у браку или ван њега, Башић је утврдио да се ванбрачно зачеће појавило код две трећине – 10 случајева, при чему је у 4 случаја на илегални побачај одводио зачетник, у 4 случаја је остављена од стране зачетника, а у 4 случајева одбијена за легални побачај.

Говорећи о етиологији, Башић (Вашић, 2000) указује да се лоше имовно стање појавило у чак 2/3 случајева, док је у половини случајева била присутна срамота, те страх од стигматизације. Када се ради о изреченој кривичној санкцији, резултати показују да је од 15 оптужених 14 било осуђених, од чега две на условну осуду а преостале на казне затвора у распону од 3 месеца до 3 године.

Истраживање које су спровеле Константиновић – Вилић и сар. (Konstantinović – Vilić i sar, 1999) на Гинеколошко акушерској клиници у

Нишу, а у једном делу посматраног периода и на Клиници за гинекологију и акушерство у Новом Саду, резултирало је значајнијим узорком који је обухватао укупно 131 случај пацијенткиња које су захтевале прекид трудноће. У погледу старости, дошло се до врло хетерогеног узорка где се ипак може као најбројнија старосна група која предњачи у односу на остале, издвојити старосна група од 20 до 25 година (што је у сагласју и са резултатима претходног истраживања). Резултати овог истраживања даље показују да су биле углавном незапослене и то у чак 65,65% случајева, док су у погледу брачног статуса предњачиле удате у 52,91% случајева (што је донекле изненађујуће с обзиром на то да се, макар теоријски посматрано, на овакав корак чешће одлучују неударене жене, односно оне које са оцем детета живе у ванбрачној заједници или не живе ни у каквој врсти заједнице), неударених је било 34,35%, разведених 6,87%, удовица 0,76% и без података 6,11%. Када је реч о броју раније рођене деце, што аутор сматра да би ваљало узети у обзир и третирати као врсту социјалне индикације, у истраживаном узорку жене које су се одлучиле на овакав чин имале су претходно следећи број деце : једно у 12,98%, двоје у 31,30%, троје у 4,58%, четворо у 0,76%, петоро у 1,53%, шесторо у 0,76%, деветоро у 0,76%, без деце у 35,88%, без података у 9,92%. Види се да у узорку највећи проценат одлази на жене које до тада нису рађале. У погледу старости трудноће у месецима, углавном је прекидана у старости 3–3,5 месеци (25,95%). Коначно, истраживање је показало да чак 72,5% испитаница не користи контрацептивна средства.

Позитивноправна регулатива прекида трудноће

Када је реч о компаративноправној регулативи, без обзира на њену шареноликост, екстремна решења која би предвиђала потпуну криминализацију или потпуну декриминализацију абортуса у савременим државама ипак готово и да не постоје. Спрам тренутно постојећих законских решења која прихватају, државе света се могу поделити у три групе: државе са рестриктивним законима код којих постоји апсолутна забрана прекида трудноће, државе са полулибералним законима, где је прекид трудноће дозвољен само из таксативно набројаних разлога, и, коначно, државе које имају либерално постављене разлоге за прекид трудноће, који се може извршити у раним недељама бременитости. „Здравствени туризам на странпутици”, односно „абортусни туризам” јесу појаве до којих долази

услед различитог степена расположивости некажњивог периода трудноће у појединим земљама. (Bašić, 2000).

Иако је прекид трудноће код нас законом регулисан, као у осталом у већини европских земаља, ипак писати о њему може бити крајње харзардски подухват, будући да је проблем пре свега филозофски, морални, медицински и правни. (Popjavić, 1997).

Са аспекта позитивног законодавства Републике Србије треба правити разлику између дозвољеног и недозвољеног прекида трудноће. Дозвољени прекид трудноће уређен је одредбама Закона о поступку прекида трудноће у здравственој установи (Sl. glasnik RS, br. 16/95 i 101/2005 – dr. zakon) док се забрањеним сматра абортус који је инкриминисан чл. 120 КЗ („Sl. glasnik RS”, br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016). Дело се састоји у противправном прекиду трудноће (побачај или абортус). (Jovašević, 2017). Члан 120. КЗ предвиђа три облика кривичног дела недозвољеног прекида трудноће: недозвољени прекид трудноће са пристанком бремените жене, бављење вршењем прекида трудноће и недозвољени прекид трудноће. Кривични закон прописује и постојање тежег облика овог кривичног дела, где се као квалификаторне околности јављају различите врсте тежих последица, и то у виду: смрти жене/тешког нарушавања њеног здравља/друге тешке телесне повреде њој проузроковане.

У највећем броју савремених држава, постоје ситуације у којима се одустаје од кривично – правне заштите живота у настајању и тада говоримо о дозвољеном прекиду трудноће, који се, у нашем праву, врши у складу са Законом о поступку прекида трудноће у медицинским установама. Свакако да је ово питање у погледу кога се дотичу и преплићу разне научне дисциплине, почев од медицине и права, преко психологије, социологије, па све до филозофије и религије.

Треба рећи да је питање дозвољеног абортуса обликовано осцилацијама између „pro life” и „pro choice” приступа, од којих први интересни конфликт у основи абортуса решава у корист детета и његовог права на живот, док потоњи превагу даје мајчином интересу, те њеном праву на избор. Аутор се приклања потоњем, односно предност даје могућности избора на страни жене, истичући у први план као главне аргументе чињеницу да закони никада нису могли зауставити абортус, већ само довести до тога да их обављају нестручна лица, што читав поступак чини још ризичнијим, као и то да су многе нежељене бебе зостављане, мучене и убијане, а да је нарочито погубно приморавање жртве да подиже „плод” кривичног дела чиме би она кроз цео свој живот (уколико нема право

избора) принудно била изложена секундарној виктимизацији. Поред тога, Корљан (Korljan, 2012) истиче да само жена сноси последице нежељене трудноће, како физичке, тако и менталне, и подвлачи да су оне изложене здравственим ризицима којима мушкарци нису. Мршевић је својевремено указала да „тек када би се друштво тако трансформисало да би терет подизања деце подједнако падао и на мушкарце или пак на само друштво, онда би постојала основа да се искључива контрола над репродукцијом не поверава искључиво, па ни примарно женама” (Mršević, 1995).

С обзиром на временски моменат у коме се врши (дозвољени) прекид трудноће, разликују се три поступка: поступак прекида ране трудноће до десете недеље, поступак прекида трудноће између десете и двадесете недеље, односно након двадесете недеље. Клајн – Татић (Klajn – Tatić, 2011) се осврће на тзв. „степенасто” гледиште многих британских коментатора према коме фетус расте у моралној вредности током одмицања трудноће. Закон о поступку прекида трудноће у здравственој установи својим чланом 4. прокламује начелно дозвољеност прекида трудноће чија старост не прелази десет недеља, осим уколико се не утврди да би се њиме теже нарушило здравље или угрозио живот труднице.

Трудноћу старију од десет недеља забрањено је прекидати осим у изузетним, законом предвиђеним случајевима, којих у нашем законодавству има три, од којих су прва два медицинско – еугеничке природе (када се на други начин не може спасити живот жене или отклонити тешко нарушавање њеног здравља, односно када се може очекивати да ће се будуће дете родити са тешким телесним или психичким недостацима), а последњи се означава као криминолошка индикација која подразумева да је дете „плод” кривичног дела (инцест, силовање, обљуба над немоћним лицем /са дететом). Притом, није потребно да је против учиниоца поменутих кривичних дела нужно покренут поступак, али се захтева постојање околности које би ишле у прилог тврдњи да је фетус плод кривичног дела – ипак, јасно је да не постоји адекватан механизам провере тврдњи труднице везаних за (не)постојање кривичног дела (Antić, 2017).

Позитивно законодавство не дозвољава прекид трудноће из социјалних разлога, иако овакав став законодавца није у потпуности оправдан, преваходно уколико би се узела у обзир све присутнија економска криза, незапосленост, неадекватна плаћеност рада, те немогућност родитеља да детету приуште достојанствени живот. Поред тога, будући да један од главних ризика приликом вршења абортуса представља ризик од тешког нарушавања здравља мајке, нарочито у смислу потенцијалног стерилитета у будућности, онда итекако има простора одобравати абортус онда

када је жена пре нежељене трудноће већ рађала и тако се остварила у мајчинској улози, тим пре уколико има више деце – у том случају прећутније пристаје на овај ризик (Antić, 2017). Дакле, иако нашим правом није предвиђена социјална индикација, сматра се да има простора да се и она узме у обзир. Опет, са друге стране, приликом њеног дефинисања требало би бити обазрив будући да њено увођење истовремено отвара врата бројним злоупотребама и произвољностима, будући да је најмање подобна за свођење у калупе и оквире.

О томе да је посреди сложен проблем који укључује различите правне, етичке, медицинске, културалне и социјалне димензије, поред осталог говори и одсуство линеарне везе између степена рестриктивности регулативе о побачају, актуелне стопе абортуса и фертилитета, па се треба упитати шта друштво које се определи да тако принципијелно штити потенцијални живот заиста чини да обезбеди нежељеној, а рођеној деци право на психосоцијално благостање и здраво одрастање (Jovanović i Simeunović Patić, 2007).

Криминолошки аспект (противправног) прекида трудноће

Говорећи о пропорцији између дозвољеног и недозвољеног прекида трудноће, сматра се да је дозвољени прекид трудноће ако не чешћи, оно макар видљивији, имајући у виду да недозвољени прекид трудноће припада сивој зони, те да се ретко открива, а још ређе процесуира и доказује. И у нашој судској пракси се показала тачном тврдња о малобројности кривичних гоњења и осуда због кривичног дела недозвољеног прекида трудноће, која такође важи и у савременој пракси других држава (Bašić, 2000). Исто важи и данас, деценијама касније. Ово се кривично дело, раме уз раме са осталим делима која имају дотицаја са медицином, најчешће налази у сивој зони, где почива неоткривено.

Свакако да аутор изражава наду како је одсуство процесуирања овог кривичног дела саобразно његовом истинском одсуству у пракси, међутим не може а да не изрази своју сумњу у то. Чињеница је да се, захваљујући еманципацији и образовању, жене све више окрећу најпре другачијим средствима за контролу рађања, а потом ако ипак до зачећа дође – благовременом и у складу са прописима прекидом трудноће, но у руралним срединама где је још увек присутан страх од стигматизације, жене се неретко окрећу алтернативним, и по своје здравље, ризичним, па

чак и фаталним методама препуштајући себе и свој живот рукама надрилекара – надрибабице.

У погледу личности бремените жене, која је потражила решење својих проблема у подвргавању недозвољеном прекиду трудноће, резултати истраживања показују да су оне углавном млађе, примитивне особе ниског образовног нивоа и лошег материјалног стања, углавном незапослене и углавном већ имају дете, а на овај поступак се одлучују због лошег имовног стања и срамоте због ванбрачног зачећа, а нешто мању улогу игра и њихов однос са зачетником (Вашић, 2000).

Што се начина извршења тиче, у нашој кривичној теорији се не разматра могућност да се побачај изврши нечињењем. Говорећи о средствима извршења, Башић наводи да се као механичко – термичка средства са малом ефикасношћу примењују : топли напици, топла парна купатила, док нешто већу ефикасност имају вагиналне топле иригације, клизме, потреси карлице, телесно напрезање, спољашње грчење материце и сл. Највећу ефикасност имају она механичка средства која се убризгавају у материцу помоћу разних подобних и неподобних бризгалица, а као средство се користе: сапуница, риванол, раствори соли, сирће, вино или разне масти или пасте справљене за ову намену, а исто тако се могу користити и разни предмети од чврстих катетера, плетећих игала, жица од кишобрана, вретена, гушчја пера, разно корење и други предмети (Вашић, 2000).

Када се ради о заступљености сваког од три врсте поступка дозвољеног прекида трудноће, имајући у виду временски критеријум, као најприсутнији у пракси јавља се први поступак – односно регуларни прекид трудноће до десете недеље. У нашој пракси се прекиди трудноће најчешће врше у периоду до навршене десете недеље трудноће (Вашић, 2000).

Списак разлога за прекид трудноће које је саставио Комитет за абортусе у Шведској садржи до сада најопширинију листу мотива састављену од чак 46 њих (Konstantinović – Vilić i sar, 1999). Најчешћи мотиви са ове листе јесу : физичка болест/слабост пре трудноће/која се дугује или је у вези са трудноћом; забринутост створена ставом лекара против великог броја трудноћа; тешкоће трудноће; ментална болест/слабост пре трудноће, односно која се дугује или је у вези са трудноћом; екстремна аверзија према деци (патолошке природе); сувише кратак период између две сукцесивне трудноће; сувише много трудноћа; сувише много деце; смрт претходног детета; страх од спонтаног побачаја; страх од оштећеног фетуса; страх од порођаја, искуство силовања; инцест; постојање наследне болести у породици; озбиљна угроженост каријере/студирања, конвенционални разлози – срамота; стамбени проблем; финансијски разлози;

непознат партнер или неколико партнера, напуштеност од стране мужа партнера/слаба веза са њима; муж/партнер инсистира на абортусу; недостатак подршке од мужа или партнера; муж/партнер странац, друге расе/културе/религије; муж/партнер алкохоличар/криминалац; муж/партнер ментално болестан/озбиљно физички болестан и/или слаб; инсистирање родитеља на абортусу; недостатак подршке од стране родитеља; нерегулисан брачни статус, остали мотиви.

Овде аутор жели направити паралелу са етиологијом која се среће код кривичног дела чедоморства. Наиме, имајући у виду да су жртве кривичног дела чедоморства углавном нежељена деца, и то неретко деца која су преживела неуспешне покушаје абортуса, то у позадини ове две појаве (прекида трудноће и чедоморства) леже готово идентични мотиви и узроци, где се фактор социјалне нужде јавља као најизраженији, при чему се социјална нужда дефинише као посебно стање које укључује низ фактора и мотива: лоша материјална ситуација, неедукованост, социјалне невоље и сл. Паралеле се могу повући и у погледу неких других карактеристика. Егзогени фактори који су идентични код оба акта јесу предрасуде околине, што се нарочито јавља у случају ванбрачне трудноће, срамота и страх од родитеља, страх да (ван)брачни партнер не сазна да дете није његово, отпор или аверзија у случају кад је дете плод силовања, потешкоће око материјалног збрињавања детета и слично. Узевши у обзир да се у литератури о чедоморству говори као о криминалитету неударних младих девојака и жена, аутор је мишљења да је исти случај и код прекида трудноће, где својеврсну проблематику представља незапосленост жена и немогућност обезбеђења егзистенције за дете, као и финансијска зависност од родитеља/ брачног/ ванбрачног партнера што не улива довољну количину сигурности код жене, којом би евентуално могла бити одвраћена од идеје о прекиду трудноће.

Закључак

Аутор је у овом раду настојао проучити и приближити како стручној, тако и општој јавности чин абортуса, сагледавањем његове еволуције од најстаријих времена све до данашњих дана. Упоредо су разматрани дозвољени и недозвољени прекид трудноће, са свим својим специфичностима, а са посебним освртом на потоњи.

У проучавању криминолошког профила, аутор је тежио портретисању профила типичног учиниоца овог кривичног дела, међутим, у томе

је само делимично успео, имајући у виду да пракса готово и не познаје ово кривично дело – узевши у обзир резултате истраживања самог аутора, као и узорак до кога се дошло у неким ранијим, већ постојећим истраживањима која аутор користи и наводи.

Такође, аутор запажа да је могуће да је либерализација абортуса, односно могућност дозвољеног абортуса допринела томе да се у пракси смањи кривично дело недозвољеног прекида трудноће (иако изражава сумњу у званичне статистике због сиве зоне у којој се ово дело налази). У супротном, криминализација абортуса, односно смањење броја дозвољених абортуса нужно би допринела томе да на кантару бројности превагну управо противправни – недозвољени прекиди трудноће. Дакле, смањење броја дозвољених абортуса би само привидно, а не и стварно смањило број абортуса уопште, што не би кореспондирало друштвеној стварности.

Када је реч о осцилацијама између ставова „pro life” и „pro choice” концепата, склоност је ауторова да се приклони другом приступу, заговарајући слободу избора на страни мајке. Поред тога, говорећи о дозвољеном прекиду трудноће, истиче да би требало размотрити оправданост поновног увођења социјалних индикација, што сматра потребним, али уз потребну дозу опреза, како би се затворила врата потенцијалним злоупотребима и произвољностима.

Литература

- Antić, I. (2017), Машина за рађање, *Godišnjak Fakulteta bezbednosti*, 11(1), <http://www.test.fb.bg.ac.rs/download/zbornici/GodisnjakFB2017.pdf>, приступљено 20.11.2018.
- Bašić, Z. (2000), *Krivično delo nedozvoljenog prekida trudnoće* (magistarska teza), Univerzitet u Novom Sadu, Pravni fakultet
- Jovanović, S., Simeunović Patić, B. (2007), *Zaštita prava na život i abortus*, *Zbornik instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 26 (1/2), 43–263.
- Jovašević, D. (2017), *Krivično pravo – posebni deo*, Beograd, Dosije studio.
- Klajn-Tatić, V. (2011), *Aktuelni problemi abortusa, prenatalnog genetskog testiranja i upravljanja trudnoćom*, *Stanovništvo*, 49 (1), str. 33–52.
- Konstantinović Vilić, S., Milosavljević, M., Petrušić, N. (1999.), *Abortus – pravni, medicinski i etički pristup*, Niš, Ženski istraživački centar za komunikaciju i edukaciju.
- Korljan, E. (2012), *Evropska konvencija o ljudskim pravima i pravo na život, doktorska disertacija*, Univerzitet u Beogradu, Pravni fakultet.

Krivični zakonik, Sl. glasnik RS”, br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016.

Mršević, Z.(1995), *Ženska ljudska prava u praksi*, Beograd, Devedesetčetvrta
Ponjavić, Z. (1997), *Prekid trudnoće – pravni aspekti*, Beograd : Nomos, Kragujevac: Pravni fakultet, Institut za pravne nauke.

Zakon o postupku prekida trudnoće u zdravstvenim ustanovama, Sl. glasnik RS, br. 16/95 i 101/2005 – dr. zakon.

CRIMINOLOGICAL ASPECT OF (CRIMINAL) ABORTION

By Iva ANTIC

ABSTRACT

One of the most disputable questions in the context of right to life undoubtedly is connected to act of abortion, as unique medical intervention during which healthy tissue is thrown away. This topic is very attractive for researching, especially because of multiple interests' colisions that arise from it.

Through this paper, the author examines illegal interruption of pregnancy, as well as legal procedures of it, with pointing to demarcational line between them. After considering comparative and domestic positive law solutions, the central part of this paper is dedicated to criminological aspect of illegal abortion, as well as examining phenomenon of legal abortion.

Methodology was based primarily on linguistic, logical and comparative method. The author conducted her own research in Elementary Court of Nis, but she did not use it significantly because the sample was very deficient (there were only two cases and they were not even physically available), furthermore, results of existing ones with more representative samples were interpreted.

The purpose of the paper was contouring profil of typical perpetrator of criminal abortion, but it was only partially realized, considering that this criminal act is not present in practice notably. There is the hope of the author that this is real reflection of reality, but she puts the reserve that many of these criminal acts were not registered and, consequently, absent from official statistics.

Further, even she is „pro choice” and decriminalization of abortion's protagonist, she was interested to examine the phenomenon of legal abortion as well, with review to typical characteristic of women who decide to abort.

Through this paper the author consciously supports liberalization of abortion, with observation that deprivation of right to choice would potentially subdue woman only to „engine for procreation”.

Key words: criminal abortion, abortion, right to life, choice, woman

Драгица Богетић*
Александар Југовић**

ФАКТОРИ РИЗИКА ЗА РАД НА УЛИЦИ КОД ДЕЦЕ ИЗ РОМСКЕ ПОПУЛАЦИЈЕ У СРБИЈИ**

Апстракт: Деца укључена у било коју врсту рада на улици доживљавају широк спектар проблема различите врсте који могу трајно онемогућити излазак из зачараног круга сиромаштва и социјалне искључености. Емоционални и здравствени проблеми, недостатак приступа образовању и неадекватно образовање, висок ниво насиља, експлоатације и дискриминације, само су неке од тешкоћа са којима се ова деца свакодневно сусрећу. Према различитим подацима ова деца већински припадају ромској етничкој групи, те се као један од водећих ризичних фактора за појаву дечјег рада управо посматра контекст живота Рома као вишеструко социјално и економски депривиране друштвене групе. Са становишта да први корак у превенцији дечјег рада деце из ромске етничке групе јесте увид у кључне сегменте који проблем стварају и који му доприносе, циљ рада, поред анализе општинских фактора ризика појаве дечјег рада кроз доступна истраживања, јесте и анализа здравствене, социјалне, образовне и стамбене ситуације ромске етничке групе као предуслова креирања политике побољшања квалитета живота ромских породица и деце која се у тим породицама социјализују. На овај начин би се утицало на факторе ризика дечјег рада, чиме би се посредно, на ширем друштвеном нивоу, ова појава и превенирала. Методе које се користе у раду јесу синтеза емпиријских налаза и анализа садржаја релевантних публикација и националних докумената од значаја за побољшање положаја друштвено осетљивих група. У закључним разматрањима су изнете одређене препоруке у правцу побољшања здравственог и образовног статуса ромске деце, као и превентивне интервенције примарног, секундарног и терцијарног типа у вези са превенирањем појаве дечијег рада на различитим нивоима.

Кључне речи: дечји рад, Роми, фактори ризика, превенција, Србија.

Увод

Конвенција Уједињених нација (The United Nations Convention on the Rights of the Child-CRC, 1989), дететом сматра свако лице које није навршило 18 година, уколико законским прописима одређене земље није

---

* Драгица Богетић, мастер дефектолог, асистент, Универзитет у Београду, Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију

** Александар Југовић, редовни професор, Универзитет у Београду, Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију

*** Рад је базиран на анализама и закључцима насталим у одбрањеном мастер раду ауторке, под називом „Карактеристике квалитета живота деце која су укључена у живот и/или рад на улици” у 2017. години.

другачије уређено. Према Уставу Републике Србије, дете је свака особа до навршене 18. године која је заштићена од психичког, физичког, економског и сваког другог искоришћавања или злоупотребе и која ужива људска права примерена свом узрасту и душевној зрелости (Службени гласник РС, бр. 98/2006). Период детињства је најважнија и најинтензивнија фаза у животу једне индивидуе, и зато излагање негативним околностима у овом развојном периоду може осујетити позитиван развој детета и утицати на његово целокупно здравствено стање (Rončević, Stojadinović, & Batrnek-Antonić, 2013).

Међународна организација рада (The International Labour Organization-ILO) дефинише дечји рад као било коју врсту рада која је ментално, психички, социјално и морално штетна за дете и која утиче на започињање али и целокупан процес школовања на различите начине његово: онемогућава га да похађа школу, обавезује га да напусти школу или је дете принуђено да похађа школу под изузетно тешким условима¹. Према Конвенцији МОР-а бр. 182 о најгорим облицима дечјег рада (The ILO Convention No. 182 on the Worst Forms of Child Labour, 1999) и препорукама о забрани и хитном укидању најгорих облика дечјег рада, поред најсуровијих активности којима деца могу бити изложена и која су инкриминисана као кривична дела (попут ропства, принудног рада, регрутовања за оружане сукобе, проституцију, порнографију, производњу и кријумчарење дроге, итд.), забрањује се и рад који је по својој природи или околностима у којима се обавља, вероватно штетан по здравље, безбедност и/или морал деце². Конвенција МОР о минималним годинама за заснивање радног односа бр. 138 (The ILO Convention No. 138 on the Minimum Age, 1973), прописује да рад детета не сме да се подудара са периодом завршавања обавезног образовања, а свакако не сме да се реализује до навршене 15. године живота детета³.

У ратификованим међународним документима од значаја за заштиту деце забрањује се рад који на било који начин угрожава квалитет живота детета, компромитује позитиван развој, који утиче на потенцијално погоршање његовог здравственог стања, деградира интегритет и који дете

---

¹ "Child Labour Facts", доступно на: <https://www.compassion.com/poverty/child-labor-quick-facts.htm>, приступљено 3. 12. 2018. године.

² Закон о потврђивању Конвенције МОР бр. 182, доступно на: http://www.podaci.net/_zakon/propis/Zakon_o_potvrđivanju/K-182MOR01v0302.html, приступљено 1. 12. 2018. године

³ Закон о потврђивању Конвенције МОР бр. 138, доступно на: <http://cpd.org.rs/wp-content/uploads/2017/11/KONVENCIJA-ME%C4%90UNARODNE-ORGANIZACIJE-o-minimalnim-godinama-za-zasnivanje-radnog-odnsosa.pdf>, приступљено 30. 11. 2018. године

доводи у непосредну или посредну опасност. Несумњиво, сваки облик рада детета на улици ствара велики ризик за провоцирање наведених стања, представља кршење основних дечјих права и експлицитно негира одговоре на основне дечје потребе (Bogetić, 2017). Одређене процене говоре у прилог томе да 246 милиона деце узраста од пет до 14 година је укључено у дечји рад, 171 милион деце је укључено у врсту рада која је окарактерисана као опасна, док је 8,4 милиона деце укључено у неки од најгорих облика дечјег рада који су као такви дефинисани у Конвенцији МОП (International Labour Organization, 2003).

Деца укључена у било коју врсту рада на улици доживљавају широк спектар проблема различите врсте који могу утицати на испољавање социјално негативних образаца понашања и трајно онемогућити излазак из зачараног круга сиромаштва и социјалне искључености. Емотивни, психички и здравствени проблеми, недостатак приступа образовању и висок ниво насиља и експлоатације (Ray, Davey, & Nolan, 2011) су само неке од тешкоћа са којима се ова деца свакодневно сусрећу.

Према различитим подацима ова деца, већински, припадају ромској етничкој групи, те се као један од водећих ризичних фактора за појаву дечјег рада управо посматра контекст живота Рома као вишеструко социјално и економски депривираних друштвених група. Процене невладине организације Центра за интеграцију младих, говоре да у чак 97% случајева деца, са којом раде, припадају ромској популацији. (Ђорђевић, Биџанин & Васиљевић 2011). Неки други подаци у домаћој литератури говоре да 42% деце која раде на улици јесу Роми (Stevanović, Golić, & Zečević, 2012), док новија истраживања регионалног типа такође потврђују високу заступљеност деце ромске националности у популацији деце укључене у рад на улици – 88,8% (Duci & Tahsini, 2016). Припадност ромској етничкој групи, као скупини која је историјски изложена социо-економској маргинализацији и дискриминацији, представља и снажан фактор ризика за појаву дечјег просјачења као једног од честих облика експлоатације деце (Healy & Rogoz, 2012; Stevanović i sar., 2012).

Са становишта да први корак у превенцији дечјег рада деце из ромске етничке групе јесте увид у кључне сегменте узрока овог проблема, циљ овог рада јесте анализа здравствене, социјалне, образовне и стамбене ситуације ромске етничке групе као предуслова креирања политике побољшања квалитета живота ромских породица и деце која се у тим породицама социјализују. Методе које се користе у раду јесу синтеза емпиријских налаза и анализа садржаја релевантних публикација и националних докумената од значаја за побољшање положаја друштвено осетљивих група.

Дечји рад на улици – резултати истраживања у Србији и региону

Многи фактори ризика за појаву дечјег рада на улици су присутни на глобалном нивоу, попут, сиромаштва, економског раста, рата, губитка традиционалних вредности, породичног насиља, физичког и менталног злостављања деце и сл. (WHO, 2000). Веома мали број спроведених истраживања о појавним облицима, као и о факторима који доприносе појави дечјег рада у Србији, отежава друштвено разумевање, сензибилизацију јавности и конципирање адекватних праваца друштвеног реаговања.

Истраживање „Дечји рад у Србији: Анализа законодавства, праксе и појавних облика дечијег рада” (Vučković, Dejanović, Jovanović, Rejaković, & Petrović, 2006) пружа битне информације о основним социо-демографским карактеристикама деце која раде и значајна је због пружања увида у перцепције и искуства важних група информаната (одраслих и деце из опште популације, као и одраслих и деце из ромске популације). Између осталог, ово истраживање даје слику распрострањености и злоупотребе дечијег рада, као и анализу различитих аспеката разумевања појаве, ставова јавности и деловања институција. Деца из ромске етничке групе препозната су као посебно рањива за појаву дечјег рада. Скоро трећина деце из ромске етничке групе (31%) је изјавило да морају да раде и зараде за себе и своју породицу, док је више од половине испитаника рекло да у породици и деца треба да привређују (53,2%). Најранији узраст на коме је дете почело са радом јесте седам година, и као врста рада код млађе деце у одговорима су најчешће биле заступљене две врсте рада: просјачење и сакупљање старог папира, док је рад старије деце био у вези са тешким физичким пословима. Са укључивањем родног аспекта, подаци говоре у прилог томе да су девојчице ређе видљиве на улицама јер се њихов рад чешће везује за послове у домаћинству, док су дечацки заступљени у пословима попут рада на пијаци, прању стакала и грађевинским пословима (Vučković i sar., 2006).

У истраживању дечјег просјачења у Војводини (2011), добијају се значајни подаци о перцепцији овог проблема са различитих аспеката од стране запослених у полицијским установама, Центрима за социјални рад и НВО. Одређене карактеристике група деце које их излажу већем ризику од просјачења, представљене су у Табели бр. 1.

Табела 1. Деца која се најчешће баве просјачењем према проценама релевантних институција

	Запослени у полицијским управама и станицама	Запослени у Центру за социјални рад
Деца из ромске етничке групе	43%	29%
Деца присиљена од стране организованих група	27%	48%
Деца из сиромашних породица	3%	5%
Деца изложена насиљу	5%	/
Деца са улице	3%	14%
Деца без родитељског старања	11%	2%
Деца зависна од ПАС	5%	/
Без одговора	3%	2%

Извор: Pokrajinski ombudsman & Save the Children Norway, 2011.

Према резултатима овог истраживања, важно је навести и перцепције запослених у НВО о важним факторима ризика децјег просјачења: на највишем месту су рангирани деца која су присиљена на просјачење од стране организованих група (40%) и деца из ромске популације. Фактори ризика за појаву децјег просјачења који су повезани са социјалном искљученошћу, према наводима НВО су (Pokrajinski ombudsman & Save the Children Norway, 2011): припадност ромској популацији (укључујући карактеристичан културни образац), сиромаштво (са комбинацијом различитих чинилаца у вези са дисфункционалном и изолованом породицом, незапосленошћу и инвалидитетом родитеља), као и свакодневни живот деце на улици и њихова неинтегрисаност у шири друштвени систем.

Истраживање о распрострањености феномена деце која су укључена у живот и/или рад на улици спроведено је у четири државе, шест градова, 29 локација и 1062 домаћинства и обухватало је различите социо-демографске индикаторе рада на улици (Duci & Tahsini, 2016). Према налазима, од 3112 деце узраста испод 18 година, 870 деце раде или бораве на улици, док 842 никада није похађало школу. Одређени подаци ове студије, у вези са сиромаштвом породица и децјим радом, приказани су у Табели бр. 2.

Табела 2. Распрострањеност феномена деце која су укључена у живот и/или рад на улици у Србији и региону

Град/држава	Деца која су укључена у живот и/или рад на улици или посебно угрожена сиромаштвом	Специфичности 1	Специфичности 2
Србија (Београд, Нови Сад)	Од 1744 деце у испитаним породицама, за 629 деце су родитељи рекли да раде на улици	55,5 % деце проводи од три до шест сати на улици	66,7 % деце скупља материјале за рециклажу, док 10,3 деце свира или глуми на улици
Албанија (Тирана)	Од 103 испитаних породица у којима живи 238 деце	8 % живи на мање од једног оброка	једна од три породице не поседује ни један пар ципела
Босна и Херцеговина (Бихаћ, Брчко)	Од 712 деце која живе у породицама	52,6 % редовно похађа школу	једно од петоро деце проведе цео дан на улици
Црна Гора (Подгорица)	Од 150 породица, 71 се изјаснила да њихова деца раде или живе на улици	59,2 % деце се уобичајено креће по граду и околини	21,1 % деце одлази да ради у друге градове

Извор: **Duci & Tahsini**, 2016.

Дете које је изложено раду на улици, изложено је и различитим штетним утицајима и ризицима (хладноћа, боравак на улици, одсуство образовања, ризик од насиља, сексуалног узнемиравања, одсуства надзора одрасле особе и сл.), те сваки облик рада на улици (нарочито уколико је последица експлоатације) представља један од облика занемаривања права и потреба деце, као и њихову виктимизацију (Save the children, 2013).

Карактеристике ситуације Рома са аспекта ризичних фактора за појаву дечјег рада

Здравствене карактеристике као ризични фактори дечјег рада.

Животни век Рома је знатно краћи од животног века опште популације, што током целог живота имплицира да се налазе у условима ризичним за здравствене проблеме (Strategija za smanjenje siromaštva, 2003). У анализи Центра за права мањина која се бавила остварењем и праћењем стандарда квалитета здравствене заштите Рома у Србији (2014), долази се до закључка да је здравствено стање Рома све лошије у поређењу са општом популацијом, о чему најверодостојније говоре чињенице у вези са стопом морталитета и трајањем живота (Centar za prava manjina, 2014):

- Смртност ромске одојчади у односу на неромску одојчад и децу узраста до 5 година је око 2 пута већа;
- Очекивано трајање живота Рома у Републици Србији је за 12,4 година краће у односу на општу популацију (62,2 година наспрам 74,6 година);
- Општа стандардизована стопа морталитета у 2011. години је за 28% већа од националног просека;
- Стопа морталитета од кардиоваскуларних болести је за око 30% већа код Рома него за целокупну популацију Републике Србије (2011);
- Припадници ромске популације имају преко четири пута већу стопу морталитета од хроничних опструктивних болести плућа (2011).

Према извештају Програма Уједињених нација за развој (UNDP) за период од 2004. до 2011. године, једна трећина испитаника старости од 35 до 54 године извештава да има здравствене проблеме који веома ометају обављање њихових свакодневних активности, скоро 20% њих није обухваћено здравственим осигурањем (2011), док 15% деце из ромских породица није примило прву вакцину (Matrix, 2014). Такође, смртност одојчади у ромским породицама је и даље два пута већа у односу на национални просек⁴.

Присутан је висок степен неинформисаности Рома о здравственим службама, полно преносивим болестима (ППБ) и савременим метода-

---

⁴ Praxis, здравствена заштита. Доступно на: <http://www.praxis.org.rs/index.php/sr/praxis-in-action/social-economic-rights/health-care/item/823-worrying-data-about-the-health-of-roma-in-europe>

ма контрацепције. Прекид сексуалног односа и абортус су најчешће коришћени начини планирања породице, а кључни фактори за то јесу родне норме, економска депривација и систем патријархата који доминира у овим породицама (Prvulović, 2008). Због континуирано ниског животног стандарда и неинформисаности о начинима приступа здравственом систему, Роми су у различитим документима препознати као здравствено најрањивија друштвена и етничка група (Vogetić, 2017).

Социјалне и стамбене карактеристике као ризични фактори дејег рада

Подаци о условима становања могу се добити преко различитих показатеља и реконструисати преко података о стамбеном статусу, величини стамбене површине, броју особа у стамбеном простору, опремљености стана водоводном инсталацијом, постојању тоалета и сл. (Lay, 1986). У проширеном схватању појма бескућништва, неки аутори, поред импровизованих склоништа као критеријума одређења, наводе да се бескућништво може проширити и на оне који немају одговарајуће услове становања, изворе да закупе или плате стан и живе у нехигијенским и по здравље тешким условима у неадекватним и пренатрпаним објектима (Milosavljević, 2003). Роми чине око једне трећине пописом евидентираних бескућника, уз претпоставку да припадају групи секундарних бескућника, то јест лица која живе у простору који не одговара дефиницији стана датој у Попису становништва у Србији (Bobić, 2014, према: Svejčić, 2014: 12).

Сиромаштво представља најтежи проблем Рома у односу на остале социјално угрожене групе које су као такве посебно идентификоване у Стратегији за смањење сиромаштва (2003). Сиромаштво код Рома је шест пута распрострањеније и око 10 пута дубље, док је стопа неактивности и незапослености такође изузетно висока (Strategija za unapređenje položaja Roma, 2010; Svejčić, 2014).

Свеопште сиромаштво се у копенхагенској декларацији Уједињених нација о друштвеном развоју дефинише се као „недовољан доходак и средства за одрживо преживљавање; глад и неухрањеност; лоше здравствено стање; ограничена доступност другим основним услугама; повећани морбидитет и морталитет услед болести; неадекватни стамбени услови и бескућништво; несигурно животно окружење и социјална дискриминација и искљученост (Matković, 2014: 6). Апсолутно сиромаштво је дефинисано као „стање које карактерише изразита депривација у по-

леду задовољења основних људских потреба, укључујући исхрану, чисту пијаћу воду, санитарне услове, здравство, становање, образовање и информисање“ (Matković, 2014: 6). Према проценама невладиних организација, 90% деце укључене у рад на улици управо су у том положају због ситуације екстремног сиромаштва, док су остала деца на то принуђена, у виду радне или сексуалне експлоатације (Duci & Tahsini, 2016). Сиромаштво зависи и од могућности приступа услугама, док према извештају Заштитника грађана (2016) деца која живе и/или раде на улици наглашена су као категорија која нема могућност приступа различитим услугама, као ни довољан број расположивих услуга на државном нивоу.

Већина интерно расељених Рома са простора Косова и Метохије живе на простору Београда (процењује се да их је око 40%). Услови становања Рома су често испод сваког прописаног стандарда, што је заједнички проблем за многе социјално осетљиве групе. Роми живе на маргинама градова, у објектима саграђеним од јефтиних материјала, као што су картон или лим. Само 28% од 593 ромских насеља који су 2002. године била регистрована у Србији су легална (UNDP, 2006: 29). Око 60% ромских домаћинстава нема приступ сигурном становању, као ни адекватну санитацију јер нису прикључени на канализациони систем и немају купатила у оквиру објеката у којима живе (UNICEF, 2007).

Услед великих пропуста у регистровању, многа ромска домаћинства су практично искључена из образовног система, мреже социјалне заштите и система хуманитарне помоћи и не могу се регистровати као интерно расељена лица без одговарајућих идентификационих докумената. Животни услови расељених Рома у Србији и Црној Гори изузетно су лоши, тако да их 72% живи у сиромаштву (Bodewig & Sethi, 2005). Истраживања показују да се врло мали број радно способног и активног ромског становништва налази у систему тржишта рада и да чак 70% њих никада није имало посао (UNDP, 2006, према: Popović & Stanković, 2013). У социјалном положају ромских породица постоји висока повезаност лошег материјалног статуса и нивоа (не)образованости, при чему је неиздиференцирана социо-професионална структура континуиран индикатор ниског друштвеног положаја (Jakšić & Bašić, 2002).

Посебно је фреквентан проблем правне невидљивости који последично омета остваривање основних права, а нарочито је видљив у смислу неправовременог евидентирања рођења детета, онемогућавања приступа систему здравствене заштите, као и при иницијалном запослењу. Мајке које децу рађају код куће сусрећу се са великим проблемом при накнадном упису деце у матичну књигу рођених, а често не могу ни да се сете

датума рођења детета или и саме немају адекватне документе што у великој мери отежава прибављање медицинске документације детета, али и упис у матичну књигу рођених (Gojković, 2016). Овакав вид правне невидљивости отежава процесе социјалне, образовне и економске интеграције у свим стадијумима живота Рома.

Образовне карактеристике као ризични фактори децијег рада

Републички завод за статистику (2011) износи податак о 147.604 Рома на територији Србије, иако се не негира могућност да је тај број знатно већи (Poročić & Stanković, 2013). С обзиром на немогућност утврђивања егзактног броја Рома, многе податке би требало анализирати са опрезом. Међутим, резултати највећег броја истраживања говоре о континуирано ниском образовном нивоу Рома, што се може видети у Табели 3. Дискрепанца између ромске и неромске деце у погледу образовања је континуирано висока у нашој земљи. Наиме, истраживање вишеструких показатеља положаја жена и деце у Србији (MICS, 2014), са посебним освртом на ромску популацију показује следеће резултате у вези са образовним статусом ромске деце (Sicurella, 2016: 7):

- Предшколски програм: само 6% деце из ромских насеља узраста од три до четири године похађа програме предшколског образовања наспрам 50% деце из опште популације, док је 63% деце предшколског узраста из ромских насеља похађало припремни предшколски програм у одговарајућем узрасту;
- Основна и средња школа: само 69% деце узраста за полазак у основну школу из ромских насеља похађа први разред основне школе, 85% деце основношколског узраста похађа школу, док 15% ромске деце уопште не похађа школу;
- Рано ступање у брак: 43% младих ромских жена старости од 15 до 19 година из ромских насеља су тренутно удате, при чему су образованост и социоекономски статус значајне варијабла које дефинишу пораст овог феномена.

Табела 3. Неписмени Роми стари 10 и више година, 2002–2011.

	Укупно Роми	Неписмени Роми	Удео у укупном
	укупно	укупно	укупно
2002. год.	84361	16581	19, 6
2011. год.	114355	17304	9, 2

Извор: Радовановић & Кнежевић, 2014.

У Стратегији за социјално укључивање Рома и Ромкиња у Републици Србији за период од 2016. до 2025. године, идентификоване су круцијалне критичне тачке у образовању деце и младих из ромске заједнице који живе у условима сиромаштва: упис у основну школу (око 30% деце из ромске заједнице уписује основну школу са бар једном годином закашњења), прелазак у пети разред (око 10% дечака и девојчица не наставља школовање након завршетка четвртог разреда) и наставак школовања након завршетка основног образовања (око 40% оних који заврше основно образовање не настављају своје средњошколско образовање).

Лошем положају деце која су укључена у живот и рад на улици доприноси и висок степен дискриминације према ромској заједници (Stevanović, 2013). Дискриминација, маргинализација, стигматизација и социјална искљученост производе и вишеструку виктимизацију ове популације, и просто је немогуће ове појаве посматрати као засебне ентитете, јер се они међусобно прожимају и континуирано преплићу, те додатно онемогућавају излазак из зачараног круга необразованости и сиромаштва. Стигматизирајућа реакција ширег друштва према Ромима производи интеракцију са овом популацијом кроз различите дискриминаторне праксе и поступке, незаинтересованост за побољшање могућности њихове партиципације у важним животним и друштвеним питањима, као и изостанак емпатије када су у питању огромне животне тешкоће са којима се Роми суочавају (Bogetić, 2017). Зачарани круг у коме се Роми налазе може се описати кроз однос необразованости, економске немоћи и сиромаштва. Са једне стране, образовање је у директној вези са социјалном укљученошћу, мобилношћу и партиципацијом у друштвеном животу заједнице, док је, са друге стране, у тесној вези са приступом тржишту рада које одређује и економску (не)моћ појединца (Radovanović & Knežević, 2014).

Закључак

Појава дечијег рада је комплексан проблем. Ситуација Рома у Србији је важно актуелно питање које захтева мултидисциплинарну пажњу и усмереност бројних институција и шире јавности. Имајући у виду да су многи Роми онемогућени да активно економски партиципирају у животу заједнице због континуирано лошег здравственог статуса, што може утицати на појаву дечијег рада у домаћинству, важно је сагледати могућности почетних корака у решавању овог проблема.

Препоруке за побољшање здравственог статуса Рома, односе се на бољу имунизацију и превентивну здравствену заштиту деце кроз едукацију родитеља о значају здравих стилова живота. Тешкоће у овом систему условљава и лоша материјална ситуација ромских породица, недовољно разумевање језика и немогућност упражњавања савета лекара (Babović, 2010). Постојање здравствених ромских медијатора/ки у свим домовима здравља, као и у патролирању нехигијенским ромским насељима би био важан иницијални корак у освешћивању ромске популације о значају укључивања у здравствени систем: набављању неходне документације, посредовању између здравствених служби, учешће у различитим здравственим едукацијама и информисању о правцима остваривања права у здравственом систему. Овај вид услуге би омогућио и развијање различитих превентивних програма у циљу адекватније здравствене заштите деце и породица из неформалних ромских насеља.

Образовна интеграција деце из ромске популације представља један од најважнијих корака у прекидању ланца сиромаштва и социјалне искључености, а самим тим и у превенцији дечијег рада на улици. Поред едукације родитеља о неопходности укључивања деце у образовни систем и партиципацији деце у школским и ваншколским активности (Bogetic & Jugović, 2016; Evropska podrška za inkluziju Roma, 2016), важно је спроводити и следеће активности (Bogetic, 2017):

- Интензивирање дневних услуга у заједници за децу, а нарочито програма припреме за упис у основну школу, попут припремно предшколског програма који НВО Центар за интеграцију младих успешно реализује низ година са децом из неформалних ромских насеља;
- Ангажовање већег броја педагошких асистената који помажу деци у оквиру школских активности и који разумеју проблематику ове деце и својим вештинама посредују између наставника, деце, родитеља и запослених у школи;

- Интензивирање програмских активности у циљу спречавања репродуковања неписмености и описмењавања што већег броја родитеља и деце;
- Развијање флексибилних и одговорних програма алтернативног образовања за децу из осетљивих друштвених група и развијање програма индивидуализованих начина рада у циљу развијања социјалних вештина, а у складу са нивоом когнитивне, емоционалне и социјалне депривације детета (уколико је претходним методама процене утврђено да постоји).

У превенцији дечијег рада, важан задатак је развијање теренског рада у насељима, чији би главни циљ био откривање породица са дисфункционалним односима, као и појединаца и породица које су у ризику да занемарају, злостављају и радно експлоатишу децу. Такође, након анализе узрока и природе дечијег рада, могуће је спроводити програме примарне, секундарне и терцијарне превенције (Ray et al., 2011). Примарна превентивна интервенција би требало да се спроводи са децом која живе у апсолутном сиромаштву али још увек нису укључена у рад на улици (рана интервенција), детекцијом ризичног социјалног и породичног окружења. У том смислу, требало би идентификовати факторе који, поред сиромаштва, могу утицати да дете „заврши на улици” (тзв. фактори који „гурају” дете на улицу). Секундарне превентивне интервенције би требало да буду усмерене на децу која још увек одржавају релативно сталне контакте са родитељима, али су у раном стадијуму укључености у рад на улици. На крају, терцијарне превентивне интервенције јесу усмерене на децу која немају контакте са породицама или их имају у виду врло слабих релација. Фокус је на интервенцијама рехабилитације, превенцији даљег развоја проблема у понашању и свеобухватној заштити деце како не би била (зло)употребљена за рад на улици (Skhosana, 2013).

Литература

- Babović, M. (2010). *Socijalno uključivanje: koncepti, stanje i politike*. Beograd: SeCons-grupa za razvojnu inicijativu i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Bogetić, D. (2017). *Karakteristike kvaliteta života dece uključene u život i/ili rad na ulici*. Neobjavljen master rad. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu.

- Bogetić, D., & Jugović, A. (2016). Mogućnosti i izazovi socijalne integracije Roma u obrazovni sistem. *Socijalna inkluzija dece sa razvojnim smetnjama i problemima u ponašanju* (str. 33–41). Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Centar za prava manjina. (2014). *Ostvarenje i praćenje standarda kvaliteta zdravstvene zaštite Roma u Srbiji*. Beograd: Fond za otvoreno društvo.
- Bodewig, C., & Sethi, A. (2005). *Poverty, Social Exclusion and Ethnicity in Serbia and Montenegro: The Case of the Roma*. Washington, DC: World Bank.
- International Labour Organization. (2003). Child Labour in Europe and Central Asia: Problem and Response – International Programme on the Elimination of Child Labour. International Labour Organization: Geneva.
- Cvejić, S. (2014). *Procena potreba interno raseljenih Roma u Srbiji*. Beograd: UNHCR – The UN Refugee Agency.
- Duci, V., & Tahsini, I. (2016). *Regional research on prevalence of street children phenomenon in Albania, Bosnia and Herzegovina, Montenegro and Serbia*. Belgrade: Save the children & Regional network for street children.
- Đorđević, M., Birčanin, F., & Vasiljić, M. (2011). *Mi znamo najbolje: „Terenski rad Centra za integraciju mladih” – Vodič kroz primer dobre prakse*. Beograd: Centar za integraciju mladih.
- Evropska podrška za inkluziju Roma. (2016). *Ovde smo zajedno*. Beograd: Organizacija za evropsku bezbednost.
- Gojković, E. (2016). *Porodične karakteristike kao faktor rizika kod dece koja žive i/ili rade na ulici*. Neobjavljen master rad. Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd.
- Healy, C., & Rogoz, M. (2012). Report for the Study on Typology and Policy Responses to Child Begging in the EU. Izveštaj Pokrajinskog zaštitnika građana-Ombudsmana. (2011). *Dečje prosjačenje u Vojvodini*. Autonomna pokrajina Vojvodina: Save the children Norway.
- Jakšić, B., & Bašić, G. (2002). *Romska naselja, uslovi života i mogućnosti integracije Roma u Srbiji: Rezultati socijalnog istraživanja*. Beograd: Centar za istraživanje etniciteta.
- Lay, V. (1986). Kvalitet svakodnevnog života društvenih grupa. *Revija za sociologiju*, 42(1), 19–29.
- Matković, G. (2014). *Merenje siromaštva-teorijski koncepti, stanje i preporuke za Republiku Srbiju*. Beograd: TIM za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva i Vlada Republike Srbije.

- Matrix. (2014). *Roma Health Report: Health status of the Roma population. Data collection in the Member States of the European Union*. Report EU Member States: European Commission.
- Milosavljević, M. (2003). *Devijacije i društvo*. Beograd: Draganić.
- Popović, A., & Stanković, J. (2013). *Nacionalni izveštaj – Srbija*. Niš: Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu.
- Program za razvoj Ujedinjenih nacija (UNDP) Srbija. (2006). *Pod rizikom: Socijalna ugroženost Roma, izbeglica i interno raseljenih lica u Srbiji*. Beograd: UNDP.
- Prvulović, M. (2008). *Analiza društvenih okolnosti u okviru projekta Pristup zdravstvenim uslugama koje tretiraju polno i reproduktivno zdravlje za žene i mlade – raseljene i Rome – u Južnoj Srbiji*. Beograd: Evropska Unija i Care i Ministarstvo zdravlja RS.
- Radovanović, S., & Knežević, A. (2014). *Popis stanovništva, domaćinstva i stanova 2011. u Republici Srbiji – Romi u Srbiji*.
- Ray, D. P., Davey, C., & Nolan, P. (2011). *Still on the street – still short of rights: Analysis of policy and programmes related to street involved children*. Consortium for Street Children.
- Republički zavod za statistiku i UNICEF. (2014). *Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u Srbiji i istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u romskim naseljima u Srbiji*. Beograd: Republički zavod za statistiku i UNICEF.
- Rončević, N., Stojadinović, A., & Batrnek-Antonić, D. (2013). *Deca ulice. Srp Arh Celok Lek*, 141(11–12), 835–841.
- Save the children. (2013). *Istraživanja o oblicima i raširenosti prisilnog, štetnog i rada djece na ulici u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Ministarstvo za ljudska prava i izbeglice BiH.
- Sicurella, F. (2016). „RECI” – Analiza početnog stanja: Predškolsko i osnovno obrazovanje Roma: širenje mogućnosti za veći obuhvat i smanjenje osipanja.
- Skhosana, R. (2013). *Social welfare services rendered to street children in Pretoria: perspectives of service providers*. Pretoria: University of South Africa.
- Stevanović, I. (2013). *Deca uključena u život ili rad na ulici kao žrtve iskorišćavanja i zloupotreba. TEMIDA*, 16 (1), 93–112.
- Stevanović, I., Golić, M., & Zečević, O. (2012). *Analiza stanja i kapaciteta nacionalnog sistema prevencije i zaštite dece koja su uključena u život i/ili rad na ulici od iskorišćavanja i zloupotreba*. Beograd: Centar za prava deteta.

- UNICEF. (2007). Raskinuti lanac isključenosti – romska deca u Jugoistočnoj Evropi. *Unicef Srbija: Beograd*.
- Vujović, R., Dejanović, V., Jovanović, V., Pejaković, L., & Petrović, N. (2006). *Dečji rad u Srbiji: Analiza zakonodavstva, prakse i pojavnih oblika dečjeg rada*. Beograd: Centar za prava deteta.
- World Health Organisation. (2000). *Working With Street Children: Module 1 – A Profile of Street Children*. Geneva: World Health Organisation – Department of Mental Health and Substance Dependence.
- Zaštitnik građana. (2016). Redovni godišnji izveštaj zaštitnika građana za 2015. godinu. Beograd: Zaštitnik građana.

Правни извори:

Ustav Republike Srbije: („Službeni glasnik RS”, br. 98/2006)

Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima deteta sa fakultativnim protokolima (1989). Dostupno na [http://www.unicef.org/serbia/Konvencija_o_pravima_deteta_sa_fakultativnim_protokolima\(1\).pdf](http://www.unicef.org/serbia/Konvencija_o_pravima_deteta_sa_fakultativnim_protokolima(1).pdf)

Konvencija 182 o najtežim oblicima dečjeg rada i preporuke MOR broj 190, o zabrani i hitnoj akciji za ukidanje najgorih oblika dečijeg rada – Konvencija i Zakon o potvrđivanju Konvencije. Dostupno na: ov.rs/wp-content/uploads/2015/03/MOR-182-Konvencija-o-najgorim-oblicima-decijeg-rada-1999.doc+&cd=1&hl=en&ct=clnk&gl=rs

Strategija za smanjenje siromaštva (2003). Beograd: Vlada Republike Srbije

Strategija za socijalno uključivanje Roma i Romkinja, (2016). Dostupno na: <http://www.minrzs.gov.rs/lat/dokumenti/medjunarodna-saradnja/strategija-za-socijalno-uklju%C4%8Divanje-roma-i-romkinja-u-republici-srbiji-za-period-od-2016-do-2025-godine>

Strategija za unapređenje položaja Roma (Službeni glasnik RS, br. 55/05, 71/05 – ispravka 101/07 i 65/08).

Интернет извори:

“Child Labour Facts”, доступно на: <https://www.compassion.com/poverty/child-labor-quick-facts.htm>, приступљено 1. 12. 2018. године.

Praxis, zdravstvena zaštita, доступно на: <http://www.praxis.org.rs/index.php/sr/praxis-in-action/social-economic-rights/health-care/item/823-worrying-data-about-the-health-of-roma-in-europe>, приступљено 29. 11. 2018.

RISK FACTORS FOR WORK ON THE STREET IN ROMA CHILDREN POPULATION IN SERBIA

By Dragica BOGETIC, Aleksandar JUGOVIC

ABSTRACT

Children involved in any kind of work on the street experience a wide range of problems of different types that can permanently disable the emergence of a vicious circle of poverty and social exclusion. Emotional and health problems, lack of access to education and inadequate education, high levels of violence, exploitation and discrimination are just some of the difficulties these children encounter every day. According to various data, these children mostly belong to the Roma ethnic group, and as one of the leading risk factors for the emergence of child labor, the context of the lives of Roma as a socially and economically deprived social group is being considered. From the standpoint that the first step in preventing the child labor of children from the Roma ethnic group is an insight into the key segments that create and contribute to the problem, the goal of the work, besides analyzing the general risk factors for the emergence of child labor through available research, is the analysis of health, social, educational and the housing situation of the Roma ethnic group as a prerequisite for creating a policy to improve the quality of life of Roma families and children who are socializing in these families. This would have influenced the risk factors of child labor, which indirectly, at a wider social level, would have prevented this phenomenon. The methods used in the paper are the synthesis of empirical findings and analysis of the content of relevant publications and national documents of importance for improving the situation of socially sensitive groups. In the concluding observations, certain recommendations have been made in order to improve the health and educational status of Roma children, as well as preventive interventions of the primary, secondary and tertiary type in relation to preventing the occurrence of child labor at different levels.

Key words: child labor, Roma, risk factors, prevention, Serbia.

**Марина Ковачевић
Лепојевић***
Љепосава Илијић**

ВАСПИТНИ ПОСТУПЦИ РОДИТЕЉА И АГРЕСИВНО ПОНАШАЊЕ БЕОГРАДСКИХ СРЕДЊОШКОЛАЦА

Апстракт: Иако су истраживачи деценијама уназад потврђивали претпоставке о повезаности стилова родитељства и агресивног понашања у детињству и адолесценцији, стиче се утисак да није довољно јасан појединачни допринос конкретних васпитних поступака родитеља. Циљ рада представља утврђивање разлика у испољавању агресивног понашања и позитивних (позитивно родитељство и укљученост родитеља) и негативних (физичко кажњавање, неконзистентно родитељство и слаб надзор/супервизија) васпитних поступака родитеља према полу и узрасту; и повезаности васпитних поступака родитеља с агресивним понашањем. Узорак је чинило 507 београдских средњошколаца узраста од 15 до 18 година. Подаци о агресивном понашању прикупљени су путем ASEBA YSR/11-18, а о васпитним поступцима родитеља путем Алабама упитника о родитељству (Alabama Parenting Questionnaire, APQ).

Кључне речи: агресивно понашање, адолесценти, родитељство, Србија

Увод

Агресивно понашање представља понашање које је усмерено према људима, животињама или објектима у циљу повређивања или наношења штете (Smeets et al. 2017). Дефиниција агресивног понашања према људима представља понашање усмерено према другој особи с циљем моменталног повређивања (Bushman & Anderson, 2001). Агресор притом мора веровати да ће његово понашање повредити другу особу која мора бити мотивисана да избегне бол. С тим у вези, бол који доживљавамо код зубара није последица агресивног понашања, јер зубар нема намеру да нас повреди. Патња која произлази из мазохистичких односа није последица агресивног понашања, јер особа којој се наноси бол нема жељу да тај бол и избегне (Bushman & Anderson 2001). Синдром агресивног понашања односи се на различите облике опозиционог понашања (непослушност, тврдоглавост, пркосност, сумњичавост, љутња и друго) и отворене агресије (викање, препирање, претње, туче и др.) (Achenbach &

---

* Др Марина Ковачевић Лепојевић, доцент, Висока школа социјалног рада

** Др Љепосава Илијић, научни сарадник, Институт за криминолошка и социолошка истраживања

Rescorla 2001). Понашања које обједињује синдром агресивног понашања су откривена, с тим што могу бити деструктивна (агресивно понашање) и недеструктивна (опозиционо понашање) (Frick et al. 1993).

Истраживање утицаја породице на агресивно понашање актуелно је колико и бављење самим агресивним понашањем. У саставу односа родитељ–дете, претежно се издвајало испитивање стилова родитељства (Baumrind 1971; Baumrind 1991), док проучавање конкретних родитељских поступака до изражаја долази почетком деведесетих година 20. века (Frick 1991; Frick, Christian & Wooton, 1999; Shelton, Frick & Wooton, 1996). Досадашња истраживања указују да позитивно родитељство и укљученост родитеља дефинисани од стране Фрика (Frick 1991) упућују на заједнички конструкт под називом позитивни васпитни поступци родитеља, док неконзистентно родитељство, физичко кажњавање и слаб надзор/супервизија представљају негативне васпитне поступке родитеља (Barry, Frick & Grafeman, 2008; Frick, Christian & Wooton, 1999; Shelton, Frick & Wooton, 1996).

Метааналитичка студија о повезаности родитељства и поремећаја понашања на основу прегледа 11 студија које су проучавале укљученост родитеља препознаје укљученост родитеља као значајног предиктора највеће снаге (Loeber & Stouthamer-Loeber 1986). Наиме, од 29 анализа 22 су потврдиле повезаност између укључености родитеља и агресивног понашања. Недостатак укључености очева остварује значајнију повезаност са делинквенцијом и агресивним понашањем у односу на укљученост мајки, осим у две опсервационе студије (Loeber & Stouthamer-Loeber 1986). Позитивни васпитни поступци, конкретно укљученост родитеља и позитивно родитељство поред слабог родитељског надзора и код мајки и код очева показали су се као значајни предиктори екстернализованих проблема у узорку деце у Шпанији узраста 4–9 година (Donovick & Rodriguez 2008). Према истраживању које је рађено на узорку од 89 америчких адолесцената узраста 12–19 година, утврђена је негативна повезаност између укључености родитеља и агресивног понашања независно од пола (Carlo, Raffaelli, Laible & Meyer, 1999).

Резултати истраживања указују на повезаност слабог надзора/супервизије и агресивног понашања и екстернализованих проблема генерално (Fletcher, Steinberg & Williams-Wheeler, 2004; Galambos, Barker & Almeida, 2003; Smetana & Metzger 2008). Неконзистентно дисциплиновање у односу на друге родитељске поступке предиктује поремећаје понашања с највећом снагом, посебно у адолесцентском узрасту (Frick, Christian & Wooton, 1999). У лонгитудиналној студији у којој је испитиван утицај физичког кажњавања на испољавање агресивног понашања у осам земаља

света (Кина, САД, Италија, Колумбија, Тајланд, Филипини, Јордан и Кенија), дошло се до података о негативној повезаности (Lansford et al., 2014). Према теорији социјалне контроле физичко кажњавање као и строго кажњавање генерално омета интернализацију вредности које намећу родитељи и друштво, што последично доводи до ниске самоконтроле адолесцената, потребе за моменталним задовољењем и испољавања агресивног и делинквентног понашања (Sampson & Laub, 1994; Hirschi, 1969). Посебно, импулсивно физичко кажњавање од стране родитеља снажно је повезано са антисоцијалним понашањем и импулсивношћу неvezано за узраст (Straus & Mouradian, 1998). Резултати метааналитичке студије која је базирана на основу анализе 88 истраживања објављених у периоду од 62 године указују на то да је физичко кажњавање највише повезано с физичком агресијом и моменталним приклањањем захтеву родитеља (Gershoff, 2002). Иако аутори истичу да предикција агресивног понашања и екстернализованих проблема генерално путем физичког кажњавања најчешће нема везе са полом родитеља и детета (Holden, Miller & Harris, 1999), истраживања сведоче да је повезаности са агресивним понашањем убедљивија код дечака (Gershoff, 2002). Међутим, с обзиром да је физичко кажњавање дечака заступљеније у односу на девојчице (Essau, Sasagawa & Frick, 2006), као и да су дечаци агресивнији у односу на девојчице (Abad, Forns & Gómez, 2002; Maughan, Pickles, Rowe, Costello & Angold, 2000), аутори запажају да то може иначе представљати питање кокошке и јајета док озбиљне лонгитудиналне студије не понуде адекватно објашњење (Gershoff, 2002).

Циљ рада

Циљ рада представља утврђивање разлика у заступљености агресивног понашања и позитивних и негативних васпитних поступака родитеља према полу и узрасту; и повезаност агресивног понашања са васпитним поступцима родитеља код ученика београдских средњих школа.

Метод истраживања

Време и место. Истраживање је реализовано током другог полугодшта школске 2013/14. године. Случајним избором по једног одељења сваког разреда (I–IV) из шест београдских средњих школа одабрани су

учесници истраживања. У истраживање су биле укључене три гимназије (Шеста београдска гимназија, Гимназија „Свети Сава” и Земунска гимназија) и три стручне школе (Фармацеутско-физиотерапеутска школа, Средња техничка ПТТ школа и Друга економска школа).

Узорак. Узорак чини 507 ученика узраста од 15 до 18 година, оба пола. Просечан узраст ученика је 16,69 (СД=1,119). Уједначен је према узрасту, полу, разреду и типу школе (гимназије и стручне школе).

Извори и инструменти. За процену агресивног понашања коришћен је део инструментаријума за процену емоционалних, социјалних и бихејвиоралних проблема деце и омладине Ахенбахов систем емпиријски базиране процене (*Achenbach System of Empirically Based Assessment – ASEBA*), упитник за младе (*Youth Self-Report – YSR*) – Скала агресивног понашања (*Aggressive Behavior*) (Achenbach & Rescorla 2001). Коришћена верзија упитника нормирана је за узраст од 11 до 18 година. На Скали агресивног понашања виши скорови подразумевају већу заступљеност агресивног понашања.

За процену позитивних и негативних васпитних поступака родитеља коришћен је Алабама упитник о родитељству (*Alabama Parenting Questionnaire, APQ*) мери пет димензија родитељства које су релевантне за етиологију и третман екстернализованих проблема, верзија која је намењена деци од 6 до 18 година (Frick, 1991). Састоји се од 42 ставке, које су груписане у пет подскала и то: Укљученост родитеља (*Parental Involvement*), Позитивно родитељство (*Positive Parenting*), Слаб надзор/ супервизија (*Poor Monitoring/Supervision*), Неконзистентно дисциплиновање (*Inconsistent Discipline*) и Физичко кажњавање (*Corporal Punishment*). Сумирањем одговора, добијају се скорови за сваку подскалу.

Поступак. Подаци су од ученика прикупљени путем анкете. Попуњавање упитника је било анонимно. Време које је било потребно за попуњавање упитника је један школски час. Ученицима су претходно дате усмене и писмене инструкције за попуњавање упитника.

Статистичка обрада података. За обраду података коришћен је статистички програмски пакет SPSS. Анализе приказане у раду извршене су на мерама нормализованим путем Бломовог алгоритма. За утврђивање разлика у испољавању агресивног понашања и васпитних поступака родитеља према полу коришћена је мултиваријантна анализа варијансе. Повезаност варијабли васпитних поступака родитеља с једне и агресивног понашања с друге стране, као и повезаност родитељских варијабли и агресивног понашања са узрастом испитивана је путем Пирсоновог коефицијента корелације.

Табела 1. Разлике у стандардизованим скоровима на скали агресивног понашања и подкалама васпитних поступака родитеља према полу

	Пол	Врој	АС	СД	df	Средња квартална вредност	Функција (F)	Значај- ност (p)	Интен- зитет депована фактора
Агресивно понашање	Мушки	209	0,006	1,088	1	0,002	0,002	0,964	0,000
	Женски	298	0,002	0,907					
	Укупно	507	0,003	0,984					
Укљученост родитеља	Мушки	209	-0,206	0,937	1	15,157	15,767	0,000	0,030
	Женски	298	0,144	1,009					
	Укупно	507	-0,000	0,994					
Позитивно родитељство	Мушки	209	-0,234	0,968	1	18,843	20,226	0,000	0,039
	Женски	298	0,157	0,962					
	Укупно	507	-0,003	0,983					
Слаб надзор/ Супервизија	Мушки	209	0,212	0,973	1	16,114	16,812	0,000	0,032
	Женски	298	-0,149	0,982					
	Укупно	507	0,000	0,994					
Неконзистентно дисцип- линовање	Мушки	209	-0,029	0,914	1	0,366	0,378	0,539	0,001
	Женски	298	0,024	1,030					
	Укупно	507	0,002	0,983					
Физичко кажњавање	Мушки	209	0,110	0,953	1	2,864	3,287	0,070	0,006
	Женски	298	-0,041	0,919					
	Укупно	507	0,021	0,935					

АС – аритметичкесредина; СД – стандардна девијација; df – степен слободe

Резултати истраживања

Разлике у испољавању агресивног понашања и васпитних поступака родитеља према полу и узрасту

Прегледом Табеле 1 уочава се да нема разлика у испољавању агресивног понашања код средњошколаца оба пола. Примећује се да су адолесценткиње статистички значајно учесталије извештавале о позитивним васпитним поступцима родитеља, као што су позитивно родитељство и укљученост родитеља, што упућује на то да су родитељи били позитивно ангажованији у васпитавању адолесценткиња. С друге стране, адолесценти су статистички значајније пријављивали слаб надзор/супервизију од стране родитеља. Према томе, у односу према адолесценткињама доминирали су позитивни васпитни поступци, а према адолесцентима слаб надзор/супервизија.

Повезаност агресивног понашања и варијабли васпитних поступака родитеља с узрастом адолесцената испитивана је на стандардизованим скоровима путем Пирсоновог коефицијента корелације с вредностима датим у Табели 2.

Табела 2. Повезаност узраста са стандардизованим скоровима скале агресивног понашања и подскалама родитељског надзора, васпитних поступака родитеља

		Узраст
Агресивно понашање	R	0,019
	P	0,673
Укљученост родитеља	R	-0,095
	P	0,032
Позитивно родитељство	R	-0,046
	P	0,300
Слаб надзор/супервизија	R	0,164
	P	0,000
Неконзистентно дисциплиновање	R	-0,023
	P	0,603
Физичко кажњавање	R	-0,109
	P	0,014

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$

Од позитивних васпитних поступака родитеља уочена је веома ниска негативна статистички значајна корелација између укључености родитеља и узраста, што упућује на опадање укључености родитеља са узрастом. Од негативних васпитних поступака родитеља уочена је веома ниска негативна статистички значајна корелација између варијабли физичког кажњавања и узраста, што упућује на мању примену физичког кажњавања са узрастом; и веома ниска позитивна статистички значајна корелација између слабог надзора/супервизије и узраста, што говори о слабењу родитељског надзора/супервизије са узрастом.

Повезаност агресивног понашања и васпитних поступака родитеља

Табела 3. Корелације између стандардизованих скорова агресивног понашања и позитивних и негативних васпитних поступака родитеља

	АП	УР	ПР	ФК	НК	СН
АП						
УР	-0,131**					
ПР	-0,151**	0,561**				
ФК	0,278**	-0,082	-0,148**			
НК	0,226**	-0,060	-0,019	0,213**		
СН	0,427**	-0,235**	-0,196**	0,099*	0,358**	

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$

АП – агресивно понашање; ПР – Позитивно понашање; НК – Неконзистентно дисциплиновање; УР – Укљученост родитеља; ФК – Физичко кажњавање; СН – Слаб надзор/супервизија

Ниске позитивне статистички значајне корелације агресивно понашање остварује с негативним васпитним поступцима родитеља: слаб надзор/супервизија; физичко кажњавање; и неконзистентно дисциплиновање, док се веома ниске статистички значајне негативне корелације бележе с позитивним васпитним поступцима родитеља: позитивно родитељство; и Укљученост родитеља.

Увидом у Табелу 3 уочава се позитивна умерена статистички значајна повезаност између позитивних васпитних поступака родитеља,

укључености родитеља и позитивног родитељства. Уочавају се ниске статистички значајне позитивне везе између слабог надзора/супервизије и неконзистентног дисциплиновања и физичког кажњавања и неконзистентног дисциплиновања. Веома ниске статистички значајне позитивне везе бележе се између физичког кажњавања и слабог надзора/супервизије. Укљученост родитеља статистички значајно корелира (негативно, у ниском интензитету) само са slabим надзором/супервизијом од негативних васпитних поступака родитеља. Налаз упућује на то да су родитељи који су били мање укључени у васпитавање детета вршили слабији надзор/супервизију. Родитељи код којих је позитивно родитељство било заступљеније су статистички значајније вршили бољи надзор/супервизију. Даље, родитељи који су чешће примењивали позитивно родитељство, мање су физички кажњавали своју децу о чему сведоче веома ниске негативне корелације између позитивног родитељства и физичког кажњавања.

Дискусија

Изостанак полних разлика у испољавању агресивног понашања може се објаснити управо узрасном структуром узорка. Наиме, иако је агресивно понашање у детињству око два пута израженије код дечака, током адолесценције бележи значајан пад, с тим да у касној адолесценцији готово да нема разлика како је примећено и у овој студији (Bongers, Koot, Van der Ende & Verhulst, 2004; Broidy et al. 2003). С тим у вези, може се претпоставити да би већи распон у узрасним групама адолесцената, као на пример укључивање основаца допринео јаснијем увиду у разлике у испољавању агресивног понашања према узрасту и полу. С друге стране, поставља се питање колико је инструмент, примењен у овој студији, осетљив за мерење индиректних облика агресивног понашања, која посебно код девојчица са узрастом добија на значају и представља изазов за мерење (Burt, 2012; Tremblay, 2010).

Доступни истраживачки налази потврђују резултате истраживања да адолесценткиње статистички значајније извештавају о позитивном ангажовању родитеља у њиховом васпитавању, односно да чешће примењују технике позитивног родитељства и да су укљученији (посебно мајке) у њихово васпитавање (Essau, Sasagawa & Frick, 2006). То није необично с обзиром да се позитивно родитељство у васпитавању девојчица, посебно оних које раније сазревају генерално сматра протективним фактором у вези с потенцијалним проблемима прилагођавања (Mrug et al., 2008). С

друге стране, адолесценти су од адолесценткиња пријављивали статистички значајније слаб надзор/супервизију од стране родитеља, што прати тренд смањивања родитељске контроле и супервизије у поступању родитеља према адолесцентима мушког пола у обиму или фреквенцији захтева у односу на адолесценткиње (Leaper, 2005). Међутим, у истраживањима која су укључила и родитеље као информанте, уочава се да иако су адолесценткиње статистички значајније пријављивале да родитељи врше контролу и супервизију, него што су то чинили адолесценти, интересантно је да су родитељи саопштавали да више контролишу адолесценте него адолесценткиње (Keijsers & Poulin, 2013; Kerr & Stattin, 2000; Svensson, 2003). То може бити услед смањене интерперсоналне осетљивости деचाка и погрешне перцепције родитељског ангажовања с тим у вези (Leadbeater, Kuperminc, Blatt & Hertzog, 1999).

У складу с резултатима ове студије, истраживачки налази указују на опадање укључености родитеља, надзора/супервизије и физичког кажњавања с узрастом (Desforges & Abouchaar 2003; Frick et al., 1999; Gershoff, 2002). Међутим, аутори ипак истичу да је одржавање одређеног нивоа укључености родитеља значајно за добру прилагођеност адолесцената без обзира на оправданост мањег ангажовања родитеља ради стицања одговарајућег нивоа аутономије адолесцената. Велики број студија у мета-анализи о повезаности физичког кажњавања и проблема у прилагођавању указују на то да примена физичког кажњавања повећава ризик од физичког злостављања (Gershoff 2002). Наиме, примена физичког кажњавања после девете године детета сматра се посебно индикативном за насиље над децом у породици (Frick et al., 1999). Податак о статистички значајно мањем вршењу родитељске контроле с узрастом, потврђује се и у другим истраживачким студијама (Keijsers, Frijns, Branje & Meus, 2009; Shek, 2007; Soenens et al. 2006) и то независно од пола адолесцената (Keijsers & Poulin 2013; Keijsers et al. 2009). Међутим, у породицама у којима влада позитивна породична клима, у којима је заступљенија породична подршка, адолесценти родитељску контролу доживљавају интрузивнијом, још већом претњом по приватност (Keijsers et al. 2009).

Наиме, у истраживањима где је проучавана повезаност васпитних поступака родитеља са агресивним понашањем, установљено је да и позитивни и негативни васпитни поступци статистички значајно корелирају с агресивним понашањем, с тим да је неконзистентно дисциплиновање најслабије, а физичко кажњавање најјаче повезано с агресивним понашањем (Essau, Sasagawa & Frick, 2006), и то неvezано за пол адолесцената (Carlo et al., 1999). Без обзира на опадање физичког кажњавања са

узрастом истраживања сугеришу да оно у средњошколском узрасту може бити теже него на ранијем узрасту управо јер су очекивања родитеља већа и незадовољство с тим у вези (Gershoff, 2002). Међутим већина скала за процену физичког кажњавања као и овде примењена скала мере заступљеност, а не тежину кажњавања. С обзиром на открића других аутора о слабљењу надзора/супервизије онда када проблеми у понашању адолесцената већ настану, и природу агресивног понашања које је пре свега откривено, може се претпоставити да су родитељи београдских средњошколаца примењивали исту стратегију у реаговању на настале проблеме (Kerr, Stattin & Engels, 2008).

Закључак

Главне препоруке које произлазе из података о повезаности негативних васпитних поступака родитеља и агресивног понашања упућују на значај едукације родитеља у погледу унапређивања родитељских вештина. С тим у вези, запажања о повезаности позитивних и негативних васпитних поступака говоре о важности стимулисања позитивног родитељства чиме се посредно могу редуковати и негативни родитељски поступци. Иако нису утврђене полне разлике у испољавању агресивног понашања, примећене су значајне разлике у пракси родитељског поступања према адолесценткињама у односу на адолесценте што би требало да утиче на осетљивост превентивних програма за родитеље.

Међутим, дизајн студије не омогућава дубљи увид у однос агресивног понашања адолесцената и негативних родитељских поступака. На пример, остаје нејасно да ли се, на пример, физичко кажњавање интензивирало након учовања агресивног понашања, а родитељски надзор ослабио или су претходно примењивани негативни поступци утицали на агресивно понашање. С тим у вези, требало би да се у наредним истраживачким студијама укључе и родитељи као информанти уз предвиђање периода праћења.

Литература

Abad, J., Forns, M. & Gómez, J. (2002). Emotional and behavioral problems as measured by the YSR: Gender and age differences in Spanish adolescents. *European Journal of Psychological Assessment*, 18 (2), 149–157.

- Achenbach, T. & Rescorla, L. (2001). *Manual for the ASEBA school-age forms and profiles*. Burlington: University of Vermont, Research Center for Children, Youth & Families.
- Barry, C., Frick, P. & Grafeman, S. (2008). Child versus parent reports of parenting practices implications for the conceptualization of child behavioral and emotional problems. *Assessment*, 15 (3), 294–303.
- Baumrind, D. (1971). Current patterns of parental authority. *Developmental Psychology Monograph*, 4 (1), 1–103.
- Baumrind, D. (1991). The influence of parenting style on adolescent competence and substance use. *Journal of Early Adolescence*, 11, 56–95.
- Bongers, I., Koot, H., Van der Ende, J. & Verhulst, F. (2003). The normative development of child and adolescent problem behavior. *Journal of Abnormal Psychology*, 112 (2), 179–192.
- Broidy, L., Tremblay, R., Brame, R., Ferguson, D., Horwood, J., Laird, R., Moffit, T., Nagin, D., Bates, J. & Crittenden, K. (2008). *Raising Parents: attachment, parenting and child safety*. Portland: Willan Publishing.
- Burt, S. (2012). How do we optimally conceptualize the heterogeneity within antisocial behavior? An argument for aggressive versus non-aggressive behavioral dimensions. *Clinical Psychology Review*, 32 (4), 263–279.
- Bushman, B. & Anderson, C. (2001). Is it time to pull the plug on the hostile versus instrumental aggression dichotomy? *Psychological Review*, 108, 273–279.
- Carlo, G., Raffaelli, M., Laible, D. & Meyer, K. (1999). Why are girls less physically aggressive than boys? Personality and parenting mediators of physical aggression. *Sex Roles*, 40 (9–10), 711–729.
- Desforges, C. & Abouchaar, A. (2003). *The impact of parental involvement, parental support and family education on pupil achievement and adjustment: A review of literature*. London: DFES Publications.
- Donovick, M. & Rodríguez, M. (2008). Parenting practices among first generation Spanish-speaking Latino families: A Spanish version of the Alabama Parenting Questionnaire. *Graduate Student Journal of Psychology*, 10, 52–63.
- Essau, C., Sasagawa, S. & Frick, P. (2006). Psychometric properties of the Alabama Parenting Questionnaire. *Journal of Child and Family Studies*, 15 (5), 597–616.
- Fletcher, A., Steinberg, L., & Williams-Wheeler, M. (2004). Parental influences on adolescent problem behavior: Revisiting Stattin and Kerr. *Child Development*, 75 (3), 781–796.

- Frick, P. (1991). *The Alabama Parenting Questionnaire*. Tuscalosa: University of Alabama.
- Frick, P. J., Lahey, B. B., Loeber, R., Tannenbaum, L., Van Horn, Y., Christ, M., ... & Hanson, K. (1993). Oppositional defiant disorder and conduct disorder: A meta-analytic review of factor analyses and cross-validation in a clinic sample. *Clinical Psychology Review*, 13 (4), 319–340.
- Frick, P., Christian, R. & Wootton, J. (1999). Age trends in the association between parenting practices and conduct problems. *Behavior Modification*, 23 (1), 106–128.
- Galambos, N., Barker, E. & Almeida, D. (2003). Parents do matter: trajectories of change in externalizing and internalizing problems in early adolescence. *Child Development*, 74 (2), 578–594.
- Gershoff, E. (2002). Corporal punishment by parents and associated child behaviors and experiences: a meta-analytic and theoretical review. *Psychological bulletin*, 128 (4), 539–579.
- Hirschi, T. (1969). *Causes of delinquency*. New Jersey: Transaction publisher. (Ninth printing in 2009)
- Holden, G., Miller, P. & Harris, S. (1999). The Instrumental Side of Corporal Punishment: Parents' Reported Practices and Outcome Expectancies. *Journal of Marriage and Family*, 61 (4), 908–919.
- Keijsers, L. & Poulin, F. (2013). Developmental changes in parent–child communication throughout adolescence. *Developmental psychology*, 49 (12), 2301–2308.
- Keijsers, L., Frijns, T., Branje, S. & Meus, W. (2009). Developmental links of adolescent disclosure, parental solicitation, and control with delinquency: moderation by parental support. *Developmental Psychology*, 45 (5), 1314–1327.
- Kerr, M. & Stattin, H. (2000). What parents know, how they know it, and several forms of adolescent adjustment: Further support for a reinterpretation of monitoring. *Developmental Psychology*, 36 (3), 366–380.
- Kerr, M., Stattin, H. & Engels, R. (2008). Introduction: what's changed in research on parenting and adolescent problem behavior and what needs to change? In M. Kerr, H. Stattin, & R. Engels (Eds.), *What can parents do?: new insights into the role of parents in adolescent problem behavior* (pp. 1-9). Chichester: John Wiley & Sons.
- Lansford, J., Sharma, C., Malone, P., Woodlief, D., Dodge, K. A., Oburu, P., ... & DiGiunta, L. (2014). Corporal punishment, maternal warmth, and child adjustment: A longitudinal study in eight countries. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 43 (4), 670–685.

- Leadbeater, B., Kuperminc, G., Blatt, S. & Hertzog, C. (1999). A multivariate model of gender differences in adolescents' internalizing and externalizing problems. *Developmental Psychology*, 35 (5), 1268–1282.
- Leaper, C. (2005). Parenting girls and boys. *Handbook of parenting, 1*, 189–225.
- Loeber, R. & Stouthamer-Loeber, M. (1986). Family factors as correlates and predictors of juvenile conduct problems and delinquency. In M. H. Tonry & N. Morris (Eds.), *Crime and justice: An annual review of research vol. 7* (pp. 29–149). Chicago: University of Chicago Press.
- Maughan, B., Pickles, A., Rowe, R., Costello, E. J. & Angold, A. (2000). Developmental trajectories of aggressive and non-aggressive conduct problems. *Journal of Quantitative Criminology*, 16 (2), 199–221.
- Mrug, S., Elliott, M., Gilliland, M. J., Grunbaum, J. A., Tortolero, S. R., Cuccaro, P. & Schuster, M. (2008). Positive parenting and early puberty in girls: protective effects against aggressive behavior. *Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine*, 162 (8), 781–786.
- Sampson, R. & Laub, J. (1994). Urban poverty and the family context of delinquency: A new look at structure and process in a classic study. *Child Development*, 65 (1), 523–540.
- Shek, D. (2007). A Longitudinal study of perceived differences in parental control and parent-child relational qualities in Chinese adolescents in Hong Kong. *Journal of Adolescent Research*, 22 (2), 156–188.
- Shelton, K., Frick, P. & Wootton, J. (1996). Assessment of parenting practices in families of elementary school- aged children. *Journal of Clinical Child Psychology*, 25 (3), 317–329.
- Smeets, K., Oostermeijer, S., Lappenschaar, M., Cohn, M., van der Meer, J., Popma, A., ... & Buitelaar, J. K. (2017). Are proactive and reactive aggression meaningful distinctions in adolescents? A variable-and person-based approach. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 45 (1), 1–14.
- Smetana, J. & Matzger, A (2008). Don't ask, don't tell (your mom and dad): disclosure and nondisclosure in adolescent-parent relationships. In M. Kerr, H. Stattin & R. Engels (Eds.), *What can parents do?: new insights into the role of parents in adolescent problem behavior* (pp. 65–89). Chichester: John Wiley & Sons.
- Soenes, B., Vansteenkiste, M., Luyckx, K. & Goossens, L. (2006). Parenting and adolescent problem behavior: An integrated model with Adolescent Self-Disclosure and Perceived Parental Knowledge as Intervening Variables. *Developmental Psychology*, 42 (2), 305–318.

- Straus, M. & Mouradian, V. (1998). Impulsive Corporal Punishment by Mothers and Antisocial Behavior and Impulsiveness of Children. *Behavioral Sciences and the Law*, 16 (3), 353–374.
- Svensson, R. (2003). Gender differences in adolescent drug use: The impact of parental monitoring and peer deviance. *Youth & Society*, 34 (3), 300–329.
- Tremblay, R. (2010). Developmental origins of disruptive behaviour problems: The ‘original sin’ hypothesis, epigenetics and their consequences for prevention. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 51 (4), 341–367.

AGGRESSIVE BEHAVIOR AND PARENTING PRACTICE IN SERBIA

By Marina KOVACEVIC LEPOJEVIC, Ljeposava ILIJIC

ABSTRACT

Although researchers have for decades confirmed the association of aggressive behavior and parenting styles, it's rarely the case concerning the link with the specific dimensions of parenting. The aim of this paper is to determine: gender and age differences in aggressive behavior and positive (positive parenting, parental involvement) and negative parenting practice (corporative punishment, inconsistent discipline and poor monitoring/supervision); and the nature of the correlations between aggressive behavior and parenting practice. The sample is consisted of 507 high school students from Belgrade, aged from 15 to 18 years. Data on aggressive behavior were collected through ASEBA YSR/11–18, and parenting practice via Alabama Parenting Questionnaire (APQ). The most important results are: there are no gender and age differences in aggressive behavior; parents are more positive engaged in parenting girls; with age parents are less involved in parenting, corporal punishment and monitoring/supervision; and the strongest positive correlations are found between aggressive behavior and poor monitoring/supervision, corporal punishment and inconsistent discipline.

Keywords: aggressive behavior, adolescents, parenting, Serbia

Апстракт: Дроге нису непознате историји света. Узимали су их готово сви народи познати преко првих историјских записа о далекој прошлости људског рода. Дакле, дрога није само резултат двадесетог века, јер је она постојала вековима, али је тек током двадесетог и двадесетпрвог века постала урбани, односно модерни феномен. Неоспорно је да је употреба дрога друштвена појава и самим тим подлеже веома сложенем детерминизму. Употреба дрога производ је међузависне интеракције биолошких, фактора личности и социо-културних фактора. Друштвени фактори (економска криза, политичка превирања, присилне миграције, незапосленост и сл.), с једне стране, дисфункционалност једног броја породица и индивидуални фактори, с друге, могу довести до осећања несигурности, страха, бесмисла живљења и потребе да се ови проблеми „реше” уз психоактивну супстанцу. Истраживање историје дрога и патологије која је прати представља полазну тачку за проучавање политичких и економских процеса, као и страхова и реакција које оне изазивају унутар специфичног друштва у одређеном тренутку. Циљ рада је приказ најзначајнијих социо-културних аспеката употребе дрога кроз историју.

Кључне речи: дрога, етиологија, социо-културни аспект, историја

Увод

Човек је одавно спознао да поједине материје могу да утичу на његов душевни живот. Суочен са свакодневним изазовима и различитим негативним искуствима, која су доносила незадовољство, несигурност, страх, *homo sapiens* је истовремено замишљао и неки бољи, „други свет”, у коме ће доживети пријатност, задовољство, срећу (Ramah, 2001). Из неопходности преживљавања, човек настоји да заборави ружно и лоше и тежи да доживи нешто ново и лепо. Случајно откривши да супстанца унета споља може да измени свест, доживљавања, понашање, да смањи бол на брз начин, човек улази у сложен и неизvestан однос са овим материјама (психо-активним супстанцама), који траје до данашњих дана (Radulović, 2003). У вековима за нама, широм света расте употреба дрога, која третирана на

---

* Милица Луковић, докторанткиња на Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду, e-mail: lukovic. milica88@gmail.com

различите начине, узима свој „данак у крви”. Употреба дрога као масовни феномен зачета је шездесетих година XX века у Сједињеним Америчким Државама, а убрзо је постала глобални феномен (Durrant & Thakker, 2003). Ширила се прво на западну Европу, а потом и на остатак света. Може се рећи, да је већ на крају века, за мање од педесет година захватила читав свет, с ретким изузецима слабо настањених региона. По размерама ширења подсећа на вирусне епидемије, само што непрекидно и дуго траје и не види се јасно перспектива њеног нестанка (Scheier, 2010).

Готово је немогуће допрети до свих оних који су у контакту с дрогом. С обзиром на чињеницу масовне производње која ју је учинила невероватно јефтиним, сама дрога и болести зависности као глобалне појаве, нису више доколица и разонода најбогатијих, већ и „богатство сиромашних” (Nikolić, 2001). Према извештају Уједињених нација (2010) установљено је да је у 2010. години око 230 милиона људи или 5% светске одрасле популације употребило бар једном незакониту психоактивну супстанцу, а 0.6% се сматра зависницима од нелегалних дрога. На основу релативног коефицијента ризика процењено је да од људи широм света који употребљавају канабис, опијате, кокаин и амфетаминске стимулансе, њих 10% до 15% је развило болест зависности. Највише се злоупотребљава марихуана, коју користи од 129 до 190 милиона људи у свету, а у Европи је примећен пораст броја зависника од марихуане (у 2008. години укупно 28 милиона људи). Од 1998. до 2009. године производња опијума порасла је за чак 78% (UNDOC, 2010). У извештају се наводи да је у 2008. години у свету између 16 и 38 милиона људи развило зависност од нелегалних дрога, а да се 12% до 30% од овог броја јавило на лечење. У Европи стопа превалентце особа која су развила зависност од дрога на 1.000 људи, старости 15–64 године варира између 2.7 у Грчкој и 9.0 у Енглеској (Енглеска, Италија и Шпанија су европске земље са највећом стопом болести зависности, док Грчка, Немачка и Мађарска су земље са најнижом стопом болести зависности) (UNDOC, 2010). Од 1965. године, када је први пут званично регистрована појава наркоманије у Србији, међу ондашњом групом студената у Београду, од тада, па до данас присутан је тренд раста употребе психоактивних супстанци, нарочито у последње две деценије уз појаву нових дизајнираних дрога на тржишту (Dragišić-Labaš i Milić, 2007). Стратегија за борбу против дрога у Србији за период од 2009. до 2013. године, показала је да тржиште дроге у Србији карактерише присуство синтетичких дрога, истовремена употреба различитих врста дрога, заступљеност дрога у урбаним и руралним срединама, у свим друштвеним слојевима, националним и верским заједницама. За протеклих десет

година, епидемиолошки подаци за целу Србију кретали су се између 30 и 100 хиљада зависних од нелегалних дрога (Radovanović, 2016).

Неоспорно је да је употреба дрога друштвена појава и самим тим подлеже веома сложеном детерминизму. Употреба дрога производ је међузависне интеракције биолошких, фактора личности и социо-културних фактора (Ковачевић и Ђукановић, 2009; Scheier, 2010). Неки чиниоци делују директно на настанак појаве, неки, као друштвени, делују посредно, заправо делујући на појединца. Узроци који доприносе развоју и употреби дрога од самог почетка када се користила супстанца прелудин, као лек за лечење гојазности, онда и биолошко-социјални чиниоци до данашњег дана се нису смањивали, напротив, попримили су нову димензију, то јест проширили су поље деловања, условљени технолошко-техничким развојем, као и великим променама на друштвено-политичком плану (Vuković, 2011). На тај начин су настале нове врсте зависности (електронска, видео игрице, интернет и сл.), што је довело до усложњавања ионако сложене нарко сцене.

Широка присутност дрога и чврста укорененост њихове употребе у свакодневници људи, глобално посматрано, ретко кога оставља равнодушним. Напротив, било да се посматра као друштвени феномен, или тек као пуки образац индивидуалног понашања, употреба дрога не само да не наилази на одобравање, већ је обележена као непожељна, штетна појава са несагледивим последицама (Stanojković, 2013). Ова нетолерантност, мада варира у степену јачине, пресудни је разлог за подвргавање употребе дрога сложеном систему друштвене контроле. Упркос томе што многе државе и друштвене заједнице у свету улажу огромна средства и велике напоре, да би се ово зло обуздало и искоренило, на националном и глобалном нивоу, употреба дроге се и даље шири, како по броју корисника – зависника, тако и по врстама канала (легалне фармацеутске индустрије, илегалне производње и дистрибуције) којима проналази своје купце, тј. жртве (Galea et al, 2004). Дроге су не само саставни део свакодневног живота потрошача, већ дубоко прожимају економску сферу друштва, утичу на политичке односе, одражавајући се чак и на међународна збивања, а непосредно најозбиљније последице остављају на здравље, социјално благостање и општу сигурност савременог друштва. С обзиром на то да се ради о масовном социјалном феномену чије су последице по друштво значајне и штетне, поставља се питање шта можемо очекивати у будућности? Да ли ће употреба дроге и даље расти, бити константно висока или опадати? Да ли се и на који начин можемо борити против ње? Која су најефикаснија средства за борбу против наркоманије и где се може оче-

кивати решење проблема? Ово су питања која се постављају пред сваког ко тражи не само теоријско објашњење, већ и делотворну практичну примену у остварењу пожељног циља. Да бисмо дошли до одговора на ова питања, неопходно је да сагледамо и разумемо који су то фактори у прошлости, а који данас, у савременом друштву, који су утицали и који утичу актуелно на настанак, ширење и масовну употребу дрога?

Употреба дрога кроз историју

Употреба природних средстава из различитих биљака, средстава која имају способност да мењају расположење, мишљење, понашање, а некада и стање свести историјски прати човека кроз разне цивилизације. У историји људског рода, народи су употребљавали разне биљке, продукте животињског или минералног порекла у магијско-религијским обредима (халуциногене гљиве), у лечењу болова (опијум, канабис) као и за сузбијање глади и отклањање умора (кока лишће) (Gwinwill & Adames, 2008). Било је ово, у многим културама, нормално, дозвољено понашање у ретким и дозвољеним приликама. Повезаност употребе дрога и социокултурних прилика у различитим друштвено историјским контекстима може се сагледати са културно-религијског, медицинског и економског аспекта (Petrović, 2003).

Постоје многа историјска сведочанства која указују да је човек већ у млађем палеолиту знао за опојне дроге природног (биљног) порекла и имао искуства са њеним дејством и ефектима на људски организам (Milhet et al, 2011). Од тада, па све до нове ере, опојне дроге су користили многи народи на разне начине и у различите сврхе. Сумерске таблице рецимо, јесу један од сачуваних доказа који указује на то да су се и тада супстанце узимале и уносиле у организам, као што постоје и бројни записи из фараонових гробница, потом у перуанским пећинама код Инка, где су црежима и облицима представљене куглице опијума, али и листови конопље у каменим зидовима (Scheier, 2010). Древне културе указују на то да су се дроге користиле првобитно као део магијско религиозних ритуала, средство за постизање мистичних искустава, врхунских доживљаја, пророчанстава, насталих као тежња промене свести за коју се веровало да је то знак приближавању божанству, поготову код Индијанаца, тибетанских племена, Шамана и Јогина (Dikotter et al, 2004). Стари народи Сумери, који су живели на простору данашњег Ирака, гајили су мак и назвали га гил, што значи радост на сумерском језику (Seddon, 2010). Они

су оставили и писани траг на глиненим плочицама, неку врсту техничког упутства за припремање опијума. Овако припремљен опијум су користили у религијске сврхе. На другом крају земаљске кугле, прастари народ Астеци који су живели на просторима данашње Јужне Америке користили су сок мексичког кактуса (рејоте), у магијским и верским обредима и лишће биљке коке, које су жвакали, да би отклонили глад и умор при дуготрајним, тешким физичким напорима (Gwinwell & Adamec, 2008). Такође, Индијанци племена Маје, познавали су многе халуциногене гљиве, а једну од њих под именом "Psilocube mexicana" или мексичка гљива, користили су за припремање напитка при култним обредима, за стварање визије (Jerotić, 2008). За религиозне церемоније у Индији је коришћена конопља „вијохиа“ као извор среће, дар од бог Вишне. Саставни део овог „извора среће“, јесте конопљина смола хашиш, познатија данас као маријуана (Seddon, 2010).

У сасвим супротном природном амбијенту, у Сибиру, за дрогу су знала тамошња племена, која су користила опојне биљке, само за време ритуалних обреда (Stanojković, 2013). У том периоду, према доступним подацима, многи стари народи формирају људске заједнице са организованијим и напреднијим облицима друштвеног живота, где се издвајају личности које имају посебне улоге, функције и утицај на живот појединца и целе заједнице (Gold & Eaton, 1996). Тако, дрогу користе врло мале групе људи као што су: маги, чаробњаци, шамани, племенске вође и првосвештеници, једни као носиоци духовне, други световне, а трећи и духовне и световне власти. Они су били привилеговани да употребљавају разне врсте дрога и у разним ситуацијама како би општили са натприродним силама или свевишњим, а све зарад добробити заједнице, док обичним људима то није дозвољено. На тај начин, људи су сачувани од штетног дејства најразличитијих дрога, које су биле у поседовању „изабраних“ људи, који су самим тим што су били убеђени да се њима служе не у личне и себичне сврхе, већ у славу богова, а на корист народа, овим су дрогама умели да се разумно служе (Jerotić, 2008). У тој почетној фази, емпиријска сазнања о односу човека и друштвених заједница према опојним дрогама, могла би се прихватити као реална. Заједница је контролисала употребу „свете траве“, на тај начин што су је користили само одређени људи, у одређеним приликама и само за одређену сврху, па су ефекти, према тадашњим схватањима, били корисни, или тачније, нису били штетни (Dikotter et al, 2004). Стари Грци су дрогу биљног порекла користили пре свега у медицинске сврхе, као лек. Сасвим другачији пример употребе дрога у старој Грчкој, је за одређене намене у ловачким и ратним походима. Да се дрога

и касније користила у војне сврхе сведочи и чињеница да су међу многим страхотама Другог светског рата, своје место имале и психоактивне супстанце које су масовно користили Немци за допинговање својих војника. Читавим јединицама су на фронт слали препарат первитина, нарочито пешадији и пилотима, како би повећали издржљивост и храброст војника и отклонили страх (Durrant & Thakker, 2003).

Посматрано са становишта медицине, повремено и у малим количинама, узимане дроге нису могле да изазову јача тровања и тежа оштећења организма човека, па ни зависност. Таква симболична употреба дрога, тј. њихово дејство, човек је користио као лек како би ублажио бол, глад, физичке напоре, да би повећао издржљивост, па и савладао страх. Познавање дрога биљног порекла и њених ефеката, посматрано кроз историју човечанства, наводи на закључак да је ово био најдужи период који се може оценити и сврстати у хумане, период контролисане употребе дрога (Stanojković, 2013). Са развојем науке, индустрије, пре свега фармаколошке индустрије и цивилизације у општем смислу, напредује, како производња, тако и употреба опојних дрога и психоактивних супстанци, па се самим тим мења и шири и њихова намена. Први озбиљнији утицај медицине, односно фармакологије на будућу масовну употребу дроге повезује се са синтетизовањем хероина 1898. године (Gwinwill & Adamec, 2008). Развојем фармаколошких и биохемијских истраживања издвојене су активне супстанце из познатих природних дрога. На тој основи развијане су бројне нове дроге: морфијум, хероин, кодеин, кокаин (Radulović, 2004). Фармакологија је, развијајући лекове (и синтетичке дроге), заслужна не само за квалитативну промену у третирању здравља него и за појаву неограниченог поверења у моћ савремене медицине (Stanojević, 1953).

Дрога – средство за остваривање економских и политичких циљева кроз историју

Сва ова открића и сазнања о ефектима опојних дрога биљног порекла, а нарочито синтетизованих супстанци на људски организам и са наглим повећањем броја корисника, расте свест пре свега енглеске елите о великим могућностима утицаја на социо-економском плану, како појединца, тако и државе у целини (Galea, Nandi & Vlahov, 2004). Многе државе у Европи су производиле велике количине опијума, у чему је предњачила Енглеска. На самом почетку XIX века, дрога је сврстана у слободну трговачку робу, како би била пласирана на целокупно светско тржиште. Тако

је дрога постала врло моћно средство за остваривање монополистичких циљева. Пример употребе дрога у остваривању глобалних политичких интереса јесу Опијумски ратови, вођени од 1840. до 1860. године, између Енглеске и Кине. Кина је забранила увоз опијума из Велике Британије, што је био повод да Енглеска започне рат, који се завршио капитулацијом Кине, социо-економском кризом, инфлацијом и стављањем Кине у полу-колонијални положај у односу на велике силе. Може се са правом рећи да су опијумски ратови очигледан пример за економско пропадање једног народа, социјалном политиком усмереном ка масовној употреби опојних дрога и психоактивних препарата, које за последицу имају ментално оштећење здравља појединаца и њиховог потомства, чиме се угрожава опстанак целокупне нације (Petrović, 2003). Опијумски ратови су били показатељи и смернице за ново раздобље у злоупотреби опојних дрога природног порекла, за систематско социо-економско покоравање једног народа, не водећи притом рачуна о будућим покољењима Енглеска је на овај начин остварила неколико уско повезаних циљева: добила је рат са Кином, проширила је тржиште опијума, како на целокупној кинеској територији, тако и на европским и америчким просторима, снажно убрзала и омасовила злоупотребу опојних дрога, а самим тим омогућила продају великих количина и стицање енормног капитала (Beeching, 1975).

Глобализација света, стално присутна идеја монополистичких сила, неколико векова уназад, па и данас, има за циљ стварање мањих државица и потчињавање бројно мањих народа новим методама на социо-економском плану, где наркоманија и организовани криминал чине њену базу (Wodak et al, 2004). Уска узрочна повезаност између појединаца и група са једне стране и глобалистички опредељених земаља са друге је капитал и власт (Combs et al 2007). Стварањем анархије и тероризма брже и лакше се долази до промена на економско-политичком плану одређене земље или региона формирањем мањих нарко-државица. Свака насилна промена социјално-економског система једне земље јесте увод у дезорганизацију и кризу друштва. Друштвене кризе су полазни услов ка развоју негативних појава: најразличитијих облика социјалних проблема, друштвених девијација, урушавања сигурности појединца и државе у целини (Nadelman, 2007). Наркоманија се на тај начин, као и нарко-тероризам, шири и постаје глобални проблем савремене цивилизације. Крајем XX и почетком XXI века наркоманија постаје важан ослонац и потенцијал економским појавама, социјалним и политичким кризама у свету (Milhet et al, 2011). Она је угрозила стабилност одбрамбено-безбедоносног система у многим, а посебно у земљама у транзицији. Кријумчарење дрога и де-

ловање наркомафија у савременом свету по својој бруталности и масовности превазилази све облике класичног терора и тероризма, а илегална производња, промет и трговина дрогама је постала златна подлога тероризма, чији се облици манифестују и на нашим просторима (Radulović, 2004). То је посебно узело маха деведесетих година, у периоду сепаратистичког покрета разбијања СФРЈ, који траје и данас на просторима Косова и Метохије (Stanojković, 2013).

Како је глобализација омогућила међусобно повезивање светских тржишта, она је такође омогућила глобалну трговину на незаконитом тржишту. Трговина дрогом постала је најзначајнија и најпрофитабилнија делатност савременог транснационалног организованог криминала са годишњим приходима од најмање 500 милијарди америчких долара (Radulović, 2004). Процењује се да је профит од илегалне производње и продаје дрога у свету већи од профита светске нафтне индустрије, као и текстилне, хемијске индустрије и производње аутомобила (Dragišić-Labaš i Milić, 2006; Nadelman, 2007). На тај начин дрога стоји у узајамном односу са глобалном економијом, јер се новац зарађен од трговине дрогама укључује у легалне токове. Као резултат тога, створене су везе између различитих криминалних група у којима се трговина дрогама последњих деценија, све више користи за финансирање операција терористичких организација и криминалних група. Иностранци експерти процењују да чак 95% прихода, који се на тржишту остварују илегалном трговином дроге, отпада на финансирање терористичких организација и мрежа (Schmid, 2005). Око моћних криминалних група изграђених на трговини дрогом организовале су се и друге криминалне активности, посебно прање новца, кријумчарење, трговина оружјем, међународна проституција, чиме је створена сложена криминална мрежа чија децентрализована структура прожима и обележава многа друштва (Nadelman, 2007). Терористичке групе стално повећавају своје учешће у уносној илегалној трговини дрогом и користе приход од истих како би проширили своје активности. Новчана средства дозвољавају групама да набављају оружје и опрему, регрутују више кадрова, шире свој утицај. Приходи од дроге су постали нарочито важни за терористичке групе због опадања државног спонзорства у периоду након Хладног рата (Harmon & Christopher, 2010). Штавише, стручњаци упозоравају да је трговина недозвољеним дрогама угрозила владе и сигурност у многим земљама и помогла да се створи окружење које је веома погодно за терористичке покрете (Schmid, 2005). Као резултат, терористичке групе успевају у земљама које су политички дестабилизоване због трговине дрогом (Hoffman, 2006).

Социокултурни фактори употребе дрога у савременом друштву

О употреби дроге данас можемо говорити као о уобичајеној појави у друштву. Као што свака појава еволуира, тако је и наркоманија постала друштвена појава у развоју, која поприма све шире димензије и популацију (Scheier, 2010). Употреба дрога представља појаву која на особен и упечатљив начин обележава савремено друштво. Милионима људи широм планете, без обзира на њихово материјално богатство, друштвени положај, политичка опредељења, расну, националну или верску припадност, дроге данас сачињавају незаобилазни део свакодневних активности. Нажалост, њен развитак прати све већа опасност по становништво, будући да је одавно прерасла опсег страсти и прешла је у обележје културе и принципа (Livingston et al, 2012). Зависност је данас променила своје рухо и добила нови и напреднији облик. Раније је то био део ритуала одређених народа и њихових култура, средиште бројних социјалних ситуација, била сасвим нормална појава без погрдног значења у тим друштвима, али ју је сам појединац у потрази за сопственом културом, страхћу, али и користи и потребе за лаким и брзим задовољством, умножио, ојачао, унапредио у пошаст која разбија све границе, пробија до саме сржи друштва, породице, окружења, неретко уништавајући бројне животе (Nadelmann, 2007).

Средина, односно поднебље у којој појединац живи представља важан чинилац разумевања фактора употребе дрога (Rhodes, 2009). Овде подразумевамо уплив различитих социјалних, економских, културних и других чинилаца. Најчешћа група чинилаца из елемената средине јесу свакако лоши материјални и економски услови, низак културолошки ниво социјалног амбијента и живота, поремећени односи у породици, мада томе свакако, доприносе и нарушене основне моралне вредности и друштвене норме понашања, као и придруживање негативним утицајима субкултуре.

Квалитет и филозофија живота савременог конзументског, потрошачког и хедонизму склоног друштва, све већем броју појединаца не осигурава задовољавање оних потреба без којих нема природног осећаја радости и среће. А ако тога нема, сам живот почиње губити дубину свог смисла, тада се све теже одржава мотивација за чување здравља и избегавања ризика, а повећава се склоност тражењу и прихватању брзих, алтернативних решења, на жалост и оних који укључују дрогу. Све чешћи принцип модерног човека да свака жеља мора одмах да се задовољи и да не сме да се осујети, карактерише врло добро и сваког наркомана, пре него што је то уопште и постао (Jerotić, 2008).

Стање друштвене аномије представља значајан фактор који доводи до пораста девијантних понашања (Radovanović, 2016). У временима великих, наглих и брзих друштвених промена и криза, било да су те промене на боље или на горе, јавља се аномија као стање друштва у коме недостаје регламентација, тј. скуп правила и норми о људском понашању (Југовић, 2009). Одсуство социјалних норми, деградација друштвених вредности и безакоње нарочито погађа младе особе. Чињеница је да данас, свуда у свету, тиња дубоко осећање незадовољства у младом човеку које најчешће произилази не само из субјективних чинилаца природног осећања незадовољства, тражења и бунта, који су одувек представљали основно обележје младости, већ и објективних околности средине, која реално може да појача или умањи субјективно стање неприлагођености младих нормама једног друштва (Јеротић, 2008). Диркем је аномију описивао и као време „вредносног вакуума” у коме појединци немају према чему да се управљају и када се ствара осећај да је „све допуштено” јер различити нивои система социјалне контроле (држава, васпитне институције, породица) доживљавају крах (Југовић и Илић, 2011). У ситуацијама слабе социјалне контроле, млади се најчешће окрећу девијантним понашањима. Улазак у свет дроге може се тумачити и као последица одсуства других легалних могућности за задовољење човекових потреба и као начин суочавања са осећањем незадовољства и немоћи. Услед немогућности да на друштвено прихватљив и легитиман начин задовољи своје потребе и оствари друштвене циљеве, појединац одбацује општеприхваћене вредности, норме и правила понашања и путем формалних, али још више неформалних процеса социјализације, усваја понашања, норме, вредности и друге садржаје који су супротни важећим у конкретном друштву и које друштво санкционише законима или неким другим нормама.

Одвајање вредности, норми и начина понашања од оних који се сматрају друштвено пожељним представљају субкултуру (Bernard, 1997). Субкултура јесте саставни део аномичног друштвеног система и због тога неки његови делови формирају посебне норме и излаз из аномичности траже у девијантном понашању свих врста, укључујући и (зло)употребу психоактивних супстанци. Такође, дрога у таквим ситуацијама постаје предмет стигматизације и „маркирања” у друштву, па ова група популације зависника, не желећи стабилну друштвену климу, постаје популација бунтовника, пуна елана и ината против света, поистовећујући се са лажним идолима и на тај начин представља опасан фактор друштвене стабилности (Livingston et al, 2012). Док једнима дроге представљају саставни део процеса одрастања, односно иницијације у друштво одрас-

лих, другима служе да потврде и учврсте властито припадништво одређеним друштвеним групама. Разлози њеног коришћења су посебно изражени код адолесцената у току тзв. кризе идентитета, али неретко и тренд и потреба за проналаском себе и себи сличних људи унутар масе, средине, која неретко постаје негативног становишта према тим и сличним појавама (Petrović, 2003).

Разлози незадовољства појединаца и његовог „бекства” у свет дрога не везују се само за друштвену кризу. Модерно друство у чијем је склопу и модерна породица, поставило је пред њу бројне изазове. Чињеница је да је породица у високоиндустријализованим земљама на западу, али све више и у свим другим земљама, које су на путу индустријског развоја почела да доживљава драматичне потресе. У свакодневној борби за обезбеђивањем опстанка и егзистенцијалних услова, и достизањем успеха као дужности појединца које модерно друство годинама уназад намеће као идеал, мења се и слаби улога и утицај породице. Породица као примарна јединица друштва и прва социјална група у којој индивидуа успоставља однос са другим особама, треба да обезбеди темеље за задовољење основних потреба: потребе за укореењеношћу – преко јасног и конзистентног система вредности, потребе за припадањем, потребе за идентитетом, потребе за оријентацијом (Anderson & Carolyn, 1994). Уколико у породици нема јасних и директних порука, разговора, уколико нема слободног изражавања осећања, ако постоји детету неразумљива променљивост понашања, атмосфере, очекивања, оно ће бити у некој врсти конфузије (Nenadović, Šarić i Nenadović, 2012). Оваква породична атмосфера доводи до тога да млади људи све мање осећају потребу и жељу да и даље остану у својим породицама. Деградација и дисфункционалност породице и породичних односа утиче на то да млади срећу и задовољство све мање траже у породици, већ ван ње. Процент младих наркомана који потичу из породица са поремећеним породичним односима је висок. Према Ванкеу (Wanke), 48% наркомана потиче из тзв. „брокен хомес” (Wanke, 2003, према: Jerotić, 2008). Истраживање Шварца, Бшора и Бурхада, показало је да 82% наркомана из узорка потичу из растурених породица (Schwarz, Bschor & Burchad 2005, према: Jerotić, 2008).

Друштвени став према дроги

Друштвени став према дроги како у прошлости, тако и данас, у савременом друштву, представља значајан фактор који доприноси било смањењу,

било повећану употребе дрога. Став према дроги и наркоманији готово у свим друштвима пролази кроз сличне фазе. У почетку је то игнорисање проблема услед необавештености и чињенице да овај феномен није доспео до прага друштвеног опажања. Потом следи фаза демонизације и криминализације дроге и наркомана, праћена неразумевањем и страхом од непознатог. С бољом обавештеношћу и заинтересе-сованошћу друштва за проблем, долази до навикавања на овај феномен као на нешто „што се, ето, догађа”. Феномен је потом праћен равнодушношћу код већине оних које директно не погађа, то је нешто што се догађа другима (Nadelman, 2007). У ретким и краткотрајним кампањама везаним за дроге обично долази до јавних полемика и поларизовања ставова према дрогама. Управо од оваквих ставова у великој мери зависи и (зло)употреба дрога.

У формирању друштвеног става о било којој појави медији, данас, имају значајну улогу. Медији обликују јавно мњење колико и оно њих, то је узајаман процес. Један од значајних чинилаца који може утицати на настанак и развој употребе дрога, али и на њихову превенцију и третман су медији, који имају снажан утицај на развој друштва и заузимају важно место у животу савременог човека. Медији се као средство комуникације обраћају огромном аудиторијуму, као анонимној и хетерогеној маси људи, и представљају значајан чинилац у формирању и одржавању ставова, вредности, као и модела понашања, како просоцијалних, тако и антисоцијалних (Rhodes, 2009). Посредством медија, који су почели да замењују класичне институције социјализације као што су школа и породица, директно се утиче на обликовање схватања људи о стварности и вредностима којима треба тежити и нуде се модели (Giles, 2010). Када су у питању дроге, улога медија је и данас, веома разнородна, од научних емисија које доприносе бољем информисању, преко дневне штампе и других медијских информационих средстава која се углавном баве криминалним аспектом дроге, па све до таблоида на чијој су мети познате личности и њихови скандали везани са конзумирањем наркотика. Међутим, у капиталистичком систему, где сви теже заради и профиту, медији увелико експлоатишу секс, насиље, дрогу и сличне феномене који привлаче пажњу рецепијената и увећавају њихов профит. Некритичко пласирање и промовисање употебе дрога, као и различитих облика девижантних понашања кроз ријалити програме, рекламе, филм, музику, може допринети прихватању таквог понашања као пожељног и друштвено оправданог.

У глобализованом свету, који је доминантно капиталистички, профит игра главну улогу. Дрога и медијска продукција имају важну улогу у капиталистичкој размени (Gwinnell & Adamec, 2008). Огроман новац се

обрће у овим сферама, па је ширење одређених ставова који фаворизују капиталистичку размену пожељно, што се односи и на ставове о дроги. Савремени начин живота омладине код нас и у свету који диктирају мода, музика, и медији у великој мери је допринео да конзумирање одређених врста дрога постану опште прихваћен тренд. То је нарочито видљиво у спрези младалачких поткултура, пре свега музичких, и наркоманије (Rhodes, 2009). Таблоиди често пишу о естрадним „звездама” и њиховим скандалима у вези са дрогом. Њих опонашају млади широм света, то су њихови идоли, а није редак случај и да се од смрти изазване дрогама прави медијски шоу. Као директна последица великих културних промена током шездесетих година прошлог века, коришћење појединих врста дрога данас у односу на средину прошлог века је знатно учесталије и прихватљивије (Bewley, 2005). Томе је допринело и формирања различитих, пре свега музичких субкултура, које су имале позитиван став према дрогама. То су у почетку били битници, хипици и слични покрети који су од шездесетих година на овамо стално еволуирали, једни су пропадали, а други се рађали. Рокенрол је својим либералним, па често и анархистичким ставом, осим потпуно новог погледа на свет, како у музичком тако и у социјалном смислу, додатно утврдио пут и једној опасној пошасту-употреби опојних дрога (Shapiro, 1999). Многе људске судбине су у другој половини двадесетог века биле везане за субкултуру рока, и многимима је “sex, drugs & fun” (секс, дрога и рокенрол) идеологија однела живот.

Дрога у последњих неколико децења постаје законито присутна и као објекат уметничке обраде. Све је више филмова и телевизијских пројеката везано за тематику дроге. Као што је некада уобичајена сцена на филмовима била паљење цигарете и испијање вискија, тако данас све чешће виђамо доинт или шприц којим се уноси дрога. Не само да је дрога присутна у продукцији намењеној масама, већ се обрада ове тематике сусреће и у делима највишег уметничког домета. На тај начин, став према дроги све више постаје присутан у јавном мњењу, а ставови су данас често дијаметрално супротни оном ранијем демонизовању и криминализовању наркоманије и наркомана (Rhodes, 2009). Оно што се такође може запазити кроз различите телевизијске формације, јесте да се мења став, не само према онима који конзумирају дрогу, већ и према онима који дрогом тргују. Јавно мњење све више гледа на њих са симпатијама, као на особе које се сопственим снагама уздижу и постижу успех, уместо да прихвате улогу „губитника” осуђених на маргинализацију и сиромаштво. Нарко-трговци су тако често у филмовима и серијама приказани супротно официјелном дискурсу који негира тезе о нарко-босовима као способним капиталистич-

тичким предузетницима (Eiss, 2014). Под околностима структуралног насиља, незапослености и делимичне запослености која влада на глобалном нивоу, фасцинација делинквентима и бунтовницима као особама које се не покоравају сили и неправди и улазе у директан сукоб са доминантним системом-неизоставно схваћеним као представником и заштитником интереса елите и крупног капитала дозвољава публици, која се већином осећа немоћном и фрустрираном у оваквом друштвеном и економском сценарију, да се препусти властитим фантазијама о освајању моћи (Giles, 2010). Медијско глорификовање криминалаца и нарко-босова, које је нарочито присутно у латиноамеричкој продукцији, за последицу има то да се криминал, дрога и сличне појаве схватају као нешто што је пожељно, корисно и нешто што ће обезбедити егзистенцију и лагодан живот. Ово су само неки од разлога због којих гледаоци са лакоћом опраштају и заборавају недела, убиства и насиља која карактеришу модус операнди протагониста датих телевизијских пројеката.

Све ово је од значаја за разумевање друштвеног става према дрогама као фактора ризика за (зло)употребу дрога, јер показује да је дрога постала саставни део савременог живота. На тај начин феномен дроге се у одређеном смислу „нормализује” и на њега се све више гледа неутрално, као на уобичајену чињеницу свакодневног живота.

Закључак

Историјски преглед развоја образаца употребе дрога указује да су дроге првобитно биле коришћене у религијским светковинама и ритуалима. За њих је везивана могућност општења са оностраним, спиритуалним световима па су им приписивана сакрална обележја светог или узвишеног. Њихово конзумирање везивано је за бројне обреде и подвргавано ритуализовању, те је тако уклапано у системе веровања или религије. Данас се дрога, осим на неким местима где се задржала као неизбежан део културе или паганских користи из много разлога. Најосновнији од њих су: *социјална искљученост, егзистенцијална несигурност, потреба за проналажењем себе унутар себе што је посебно изражено код адолесцената као једна од фаза у кризи идентитета, потребе за лакшим проналажењем себе унутар средине, потреба да се по сваку цену уклопе у неку већу и самим тиме стабилнију средину; инат и бунт против света, поистовећивање са лажним идолима, деградација др уштвених и моралних вредности и слично.*

Дрога није само резултат двадесетог века, јер је она постојала вековима, али је тек током двадесетог и двадесетпрвог века постали урбани, односно модерни феномен. Конкретног одговора на питање шта је узрок данашњег глобалног феномена употребе дрога нема. Можемо дати само генетичка објашњења и уопштене одговоре. Један од узрока масовног ширења овог феномена, јесте дефинитивно карактер модерног друштва које се намеће целој планети, бришући пред собом традиционалне форме живота и унификујући свет. Модеран свет је изгледа донео осећај егзистенцијалне тескобе, с којом човечанство не може да се избори. Да би се употреба дрога редуковала, било би потребно изменити многе форме савременог живота. А то се пре свега односи на капиталистички начин производње, масовну продукцију нове електронске музике за коју се везују музичке субкултуре, филмску продукцију која то подржава и прати, а нарочито телевизијску продукцију, односно масовне шоу-програме, ријалити програме и слично. Једном речју, било би потребно коренито изменити друштво и друштвено окружење у којем се формирају младе особе, које су главне жртве дроге. Последњих неколико година у многим земљама, експериментише се са различитим моделима како би се макар ублажиле последице употребе наркотика. Усвајају се бројни документи са циљем формулисања стратегија за борбу против дрога. Стратегијама се углавном предвиђају планови везани за ресоцијализацију наркомана и њихово егзистенцијално обезбеђивање. Овако замишљени планови могући су у богатијим земљама које располажу ресурсима за њихово остваривање, али многе земље, укључујући и нашу, немају такве могућности, ни капацитете, или су они минимални. Многи сматрају да је главна препрека смањењу штетних последица употребе дрога чињеница да је дрога изван закона и да би њено озаконење олакшало напоре за отклањањем штете коју дрога доноси. Модел нулте толеранције према дрогама и даље је широко присутан и доминантан, али се постепено пропагира и модел декриминализације дроге путем њене легализације. Питање легализације дрога се у последње време поставља као једно од кључних питања, које би по многима могло да доведе до промена у општој политици према дрогама. На тај начин зависност би се третирао као оно што она заправо и јесте, медицински, а не криминални проблем. Свима је јасно да коначног и радикалног решења за проблем дрога нема и да је немогуће дроге елиминисати једном за свагда. Оно што се може предузети, узимајући у обзир факторе који могу довести до конзумирања дроге, јесу различити превентивни програми и мере, како би се спречило ризик од употребе дрога. Ако посматрамо наведене узроке, онда активности превенције свакако

треба да буду усмерене како на породицу, тако и на целокупно друштво. Ово је проблем у који треба да буду укључени сви сегменти друштва и сви они морају имати јединствен став и предузимати активности којима ће послати јасну поруку да дрога има штетне последице како на појединца, тако и на целокупно друштво. Такође, како би се смањила штета од употребе дрога, неопходно је предузети и мере којима ће се омогућити бољи третман наркомана, ресоцијализација и дестигматизација наркомана, као и укључење наркомана у друштво.

Литература

- Andreson, A. R., Carolyn, H. S. (1994). Family system and characteristics and parental behaviour as predictors of adolescent substance use. *Adolescence*, 29(2), 405–420.
- Beeching, J. (1975). *The Chinese Opium Wars*. New York: Harcourt Brace.
- Bernard, T. J., (1997). Anomie, Social Capital, and Street Criminology, in: Passas, N., Agnew, R., (ed.), *The Future of Anomie Theory*, Boston: Northeastern University Press, pp. 38–50.
- Bewley, T. (2005). The drugs problem of the 1960s: A new type of problem', in: J. Strand and M. Gossop (eds) *Heroin Addiction and the British System. Volume 1: Origins and Evolution*. London: Routledge, pp. 43–52.
- Combs, M. (2007). *Encyclopedia of Terrorism, Revised Edition*. New York: Facts On File, Inc., Infobase Publishing.
- Dikotter, F., Lamann, L.P. & Xun, Z. (2004). *Narcotic Culture: A History of Drugs in China*. London: C. Hurst & Co.
- Dragišić-Labaš, S., & Milić, M. (2007). Bolesti zavisnosti kao bolesti društva, porodice i pojedinca – kritika nečinjenja. *Sociologija*, 49(1), 31–43.
- Durrant R., & Thakker, J. (2003). *Substance use and abuse: cultural and historical perspectives*. Thousand Oaks, California: Sage Publications.
- Eiss, P. K. (2014). The Narcomedia: A Reader's Guide. *Latin American Perspectives*, 41 (2), 78–93.
- Galea, S., Nandi, A. & Vlahov, D. (2004). The social epidemiology of substance use. *Epidemiologic Reviews*, 26(1), 36–52.
- Giles, D. (2010). *Psychology of the Media*. Palgrave macmillian Publisher.
- Gold, S. M. & Eaton, H. D. (1996). Drugs and Narcotics in History. *Jama*, 275(17), 56–73.
- Gwinnell, E. & Adamec, C. A. (2008). *The Encyclopedia of Drug Abuse (Facts on File Library of Health & Living)*. New York: Facts On File.

- Harmon, C. & Christopher (2010). Narcotics & Terrorism: links between drug trafficking and violence are plentiful and intricate. *Journal of European Security and Defense Issues*, 1(3), 20–27.
- Hoffman, B. (2006.) *Inside Terrorism*. New York: Columbia University Press.
- Jerotić, V. (2008). *Ličnost narkomana*. Beograd: Ars Libri
- Jugović, A. (2009). *Teorija društvene devijantnosti – Paradigme i implikacije*. Beograd: Službeni glasnik.
- Jugović, A., & Ilić, Z. (2011). Socio-kulturni kontekst kriminaliteta maloletnika u Srbiji. *Teme*, 35(2), 385–402.
- Kovačević, M., & Đukanović, B. (2009). *Ličnost narkomana*. Beograd: IP „Velarta”.
- Livingston, J. D., Milne, T., Fang, M. L. & Amari, E. (2012). The effectiveness of interventions for reducing stigma related to substance use disorders: a systematic review. *Addiction*, 107(1), 39–50.
- Milhet, M., Moloney, M., Bergeron, H., & Hunt, G. (2011). Introduction: Drugs and Culture. In G. Hunt, M. Milhet, & H. Bergeron (eds), *Drugs and Culture: Knowledge, Consumption and Policy* (pp. 1–14). Farnham and Burlington: ASHGATE.
- Nadelmann, E. (2007). Drags. *Foreign Policy*, 162(1), 24–30.
- Nenadović, M., Šapić, R., Nenadović, N. (2012). Disfunkcionalnost osnovne porodice kao činilac koji podstiče razvoj politoksikomanije kod mladih ljudi. *Srpski arhiv za celokupno lekarstvo*, 140(1–2), 71–76.
- Nikolić, D. (2001). *Narkomanija-zločin ili kazna*. Beograd: Udruženje za krivično pravo.
- Petrović, S. (2003). *Droga i ljudsko ponašanje*. Beograd: Partenon
- Radovanović, I. (2016). *Zloupotreba droge u populaciji srednjoškolskih učenika: etiologija, fenomenologija i modeli prevencije*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Radulovic, D. (2003). Pitanja definisanja i klasifikacije zavisnosti i zloupotrebe droga. *Sociologija*, 45(1), 1–14.
- Radulović, D. (2004). Sociološki aspekti zloupotrebe psihoaktivnih supstanci. U: D. Milovanović, S. Sakoman, J. Mičić, & I. Dimitrijević, (Ur). *Bolesti zavisnost* (str. 50–61). Beograd: Evropski centar za mir i razvoj (ECPD)
- Rhodes, T. (2009). Risk environments and drug harms: A social science for harm reduction approach. *International Journal of Drug Policy* 20(3), 193–201.
- Scheier, L. M. (2010). *Handbook of Drug Use Etiology: Theory, Methods, and Empirical Finding*. Washington: American Psychological Association.
- Schmid, A. P. (2005). Link between Terrorism and Drug Trafficking: A Case of ‘Narco-terrorism?’, International Summit on Democracy, Terrorism and

- Security, 8–11 March 2005, Madrid. Dostupno na: <http://english.safedemocracy.org/causes/links-between-terrorism-and-drug-trafficking-a-case-of-narcoterrorism.html>
- Seddon, T., (2010). *A history of drugs*. Abingdon: Routledge.
- Shapiro, H. (1999). Dances with Drugs: Pop Music, Drugs and Youth Culture. In: *Drugs: Cultures, Controls & Everyday Life*, edited by N. South. London: Sage Publications.
- Stanojević, V. (1953). *Istorija medicine*. Beograd; Zagreb: Medicinska knjiga
- Stanojković, B. (2013). Socijalni aspekti narkomanije mladih kao uzrok bezbednosnih problema u Republici Srbiji. Beograd: Fakultet političkih nauka
- United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). (2010). *World Drug Report 2010*. Vienna: United Nations Publication.
- Vlada Republike Srbije. (2013). *Strategija za borbu protiv droga u Republici Srbiji* Dostupno na: http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2009_03/t03_0074.htm
- Wodak, A., Sarkar, S., & Mesquita, F. (2004). The globalization of drug injecting. *Addiction*, 99(7), 799–801.

SOCIO-CULTURAL ASPECTS OF USING DRUGS THROUGH HISTORY

by Milica LUKOVIC

ABSTRACT

Drugs are not ignorante on the history in the world. They took almost all the nations known over the first historical record of the distant past of the human race. Thus, the drug is not only the result of the twentieth century, because it existed for centuries, but it was only in the twentieth and twenty-first century has become an urban or modern phenomenon. It is undeniable that drug use is a social phenomenon and therefore subject to very complex determinism. Drug use is product of interdependent interaction of biological, personality factors and socio-cultural factors. Social factors (economic crisis, political turmoil, forced migration, unemployment, etc.), on the one hand, the dysfunction of a number of family and individual factors, on the other, can lead to feelings of insecurity, fear, meaninglessness of life and the need to ad-

dress these problems with psychoactive substance. History of drug research and pathology that is monitored is the starting point for the study of political and economic processes, as well as the fears and the reaction caused by them within a specific society at a given time. The aim is to show the most important socio-cultural aspects of drug use through history.

Key words: drugs, etiology, socio-cultural aspects, history.

Ружица Здравковић*
Александра Пантовић**
Драгана Маћешкић-Петровић***

ИМПЛИЦИТНЕ ТЕОРИЈЕ КРЕАТИВНОСТИ ДЕФЕКТОЛОГА И НАСТАВНИКА

Апстракт: Школски наставни програм и окружење, дефектолози, наставници и родитељи играју значајну улогу у креативном развоју младих људи. Родитељи, дефектолози и наставници својим очекивањима насталим на основу имплицитних теорија креативности и начином и врстом интеракције са дететом, утичу на лични развој а посебно на развој креативности код детета. Имајући у виду да потенцијал за креативно понашање поседују све индивидуе у различитом степену као и да прегледом доступне литературе нисмо наишли на изучавање имплицитних теорија креативности код дефектолога осмишљен је циљ овог истраживања као испитивање имплицитних теорија креативности код дефектолога и наставника који раде у редовним и школама за децу са сметњама у развоју, као и испитивање односа социодемографских варијабли (пребивалиште, пол, старост, занимање, тип установе, степен образовања) са формираним имплицитним теоријама.

У истраживању је учествовало 62 испитаника, од тога 33 наставника. Коришћена је скала за испитивање имплицитних теорија креативности као и односа креативности и пожељности. На испитаном узорку наставника и дефектолога преовладава уверење да школа може подстаћи креативност у великој мери. У погледу конкретног доприноса развоју креативности издвајају се школска клима, као најфреквентнији одговор, затим подстицајне наставне активности. На нашем узорку постоји скоро јединствена перцепција креативних и пожељних особина, независна од пола, образовања и година старости. Издвојена разлика односи се на разлику у перцепцији најмање карактеристичних особина креативне личности и добијена у односу на професију. Стога, наставници треба да буду обучени за практичну наставу и учење које промовише развој креативности а које се заснива на емпиријским истраживањима.

Кључне речи: имплицитне теорије, креативност, наставник, дефектолог.

Увод

Уверења која наставници имају о креативности утичу на степен подстицања креативног мишљења и карактеристика личности које су потребне за креативно понашање. Као важан циљ у васпитном, образовном

---

* Ружица Здравковић, мастер дефектолог-олигофренолог, Логопедилиште

** Александра Пантовић, асистент на Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију, Универзитет у Београду

*** Драгана Маћешкић-Петровић, редован професор на Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију, Универзитет у Београду

и школском систему намеће се креативни развој појединца. Циљ образовног процеса је претварање процеса учења у процес сазнавања који подразумева и креативност (Maksić & Pavlović, 2015).

Како би се уверења и имплицитне теорије (ИТ) наставника о креативности пренеле у образовну праксу, креативно размишљање треба поставити као важан образовни циљ. Да би се повећала могућност да наставници у праксу пренесу уверења о креативности, они морају бити у могућности да приступе актуелним информацијама о креативности кроз организовану припрему наставника и наставних програма, као и кроз публикације које обезбеђују валидне податке, засноване на истраживањима у пољу креативности (Andiliou & Murphy, 2010).

Обезбеђивање услова за испољавање и развој креативности у оквиру образовног система подстиче на проучавање ИТ и уверења учесника васпитно-образовног процеса.

Дефиниција креативности

Прво систематско проучавање креативности спровео је Галтон на крају прошлог века (Simonton, 2000). Емпиријска истраживања појавила су се у оквиру психолошких дисциплина објашњавајући креативност из угла психоанализе, когниције, бихејвиоризма и хуманистичког приступа. Издвајају се три правца тумачења креативности, разумевање креативности кроз карактеристике личности, когниције и кроз подстицање креативног процеса (Craft, 2001). Концепт креативности посматран кроз карактеристике личности везује се за поједине особине које су у позитивној или негативној корелацији са креативним процесом (Maksić & Pavlović, 2016). Креативност посматрана из угла когниције дефинисана је преко когнитивних компоненти које обухватају дивергентно мишљење, опште и специфично знање и вештине (Maksić & Pavlović, 2016). Креативност се дефинише као аспект интелигенције, доминантно несвестан процес, капацитет за решавање проблема и као вид асоцијативног процеса (Craft, 2001).

Релативно велики број студија о креативности не даје свеобухватну дефиницију појма креативности. Кауфман и сарадници дефинишу креативност као интеракцију између карактеристика личности, процеса и окружења при којој појединац или група стварају производ који је у друштвеном контексту оцењен као нов и користан (Kaufman, Plucker, & Russell, 2012). Креативност се описује и као веза између мисли и искуства и укључује способност размишљања у супротностима, аналогијама и ме-

тафорама, интуицију, инспирацију, интелигенцију, менталне представе, перцепцију, откривање и решавање проблема (Craft, 2001). Креативност је повезана са непредвидљивошћу, маштом, оригиналним начином размишљања, иновативношћу, иницијативом (Kirkendall & Krishen, 2015). Потенцијал за креативност поседују све индивидуе у различитом степену, прави се разлика између „више”, личне и мале/свакодневне креативности (Lassig, 2009). Кауфман и Бегето (Kaufman & Beghetto, 2009) разликују четири нивоа креативности објашњених кроз модел „Четири-Ц” (*Four-C*). Као највиши облик креативности дефинишу еминентну креативност, потом креативност на стручном нивоу, креативност у свакодневним активностима и субјективну креативност. Овакав приступ потврђује да све индивидуе поседују креативни потенцијал и нуди развојну путању креативности у учионици, у којој субјективна креативност служи као генеза каснијих нивоа креативног израза.

Креативност је традиционално конципирана и истраживана преко модела креативности „четири П” (*Four P – person, product, proces, press*) и дефинисан је као холистички, мултидимензионални приступ (Rhodes, 1961). Природа креативности тумачена је и кроз интеракцију особе са окружењем, сматрајући да стимулативна средина позитивно утиче и на ниво креативности код индивидуе (Sarsani, 2005).

Средина која „подржава” креативност

Независност, критичко мишљење, радозналост, мотивисаност, упорност као важне карактеристике креативне личности могу се подстицати стварањем стимулативне школске климе (Davies et al., 2013). Образовни систем, друштво и школа у великој мери могу допринети развоју креативности (Bodroža, Maksić & Pavlović, 2013). Вредновање и увиђање значаја креативности на нивоу друштва, промене у оквиру наставног плана и програма, наставне и ваннаставне активности, подстицајна школска клима и професионални развој наставника неки су од значајних фактора који утичу на развој креативности код деце (Maksić & Pavlović, 2009). Учење кроз игру, флексибилно коришћење времена, ставови наставног особља који подржавају флексибилност, слободу, отвореност ка различитим могућностима, школска клима која суптилно наводи децу на активности које поспешују креативност, међуљудска размена, упоређивање идеја и акција су кључни елементи за подстицање развоја креативности (Davies et al., 2013). Промовисање развоја појединих особина личности, знања, вешти-

на, мишљења као и стварање флексибилног, отвореног и толерантног окружења у школи јесте важна улога наставника (Andiliou & Murphy, 2010). Стручно усавршавање наставног кадра и системске промене, укључујући промену наставног програма, усмеравање школе на управљање креативним потенцијалима деце, формирање подстицајне климе истичу и сами наставници (Andiliou & Murphy, 2010). Недостатак времена, преоптерећени наставни план и програм, недостатак обуке, стандардизованих тестова и тешкоће у процени креативности су неке од најчешће наведених баријера (Berezcki & Kárpáti, 2017).

Кључни елемент је стварање креативног самопоуздања код ученика како би били сигурни у свој креативни потенцијал (Davies et al., 2013). Наставном особљу потребна је систематична помоћ како би и сами развили особине које су везане за креативно испољавање и мишљење и били узор популацији деце са којом раде. Велики део наставног особља на нашем подручју очекује ову врсту помоћи будући да их тренутни школски систем у већини случајева ограничава, не обезбеђује успостављање односа са осталим актерима из шире социјалне средине који утичу на развој креативности код детета (Bodroža i sar., 2013).

Иако поседују одговарајућа знања о креативности и креативном процесу и сматрају да школа има значајну улогу у подстицању креативности наставници ретко примењују своје знање у пракси (Bodroža i sar., 2013). Ангажовање наставника, специфичност наставних предмета и примена одређених наставних метода издвајају се као фактори који подржавају креативни развој (Maksić & Pavlović, 2015). Недостатак подршке школског система, нефлексибилан наставни план и програм, недовољно аутономије у раду, недостатак подршке колега и надређених нека су од објашњења недовољног подстицања развоја креативности код деце (Andiliou & Murphy, 2010). Из ових и њима сличних разлога промене које воде подстицању креативности код деце морају обухватити и промене на нивоу друштва, система, школе и самог наставног кадра (Bodroža i sar., 2013).

Истраживања имплицитних теорија креативности

ИТ наставника, родитеља, научника, уметника, често су предмет испитивања због утицаја који те групе имају на статус и третман креативних особа и дела. Очекивања родитеља, наставника и људи из шире социјалне средине од детета настају на основу формираних ИТ (Runco & Cayirdag, 2006), те је за адекватан развој креативности код детета важно проучити формирање и актуелне ИТ важних актера у развоју детета. Две

компоненте које утичу на развој креативности код деце јесу одрасли из социјалног окружења и само окружење и културни миље у коме деца одрастају. ИТ су под културолошким утицајем те родитељи и наставници често подстичу квалитете који су социјално и културолошки прихватљиви (Runco & Johnson, 2002). Оптимални услови за развој детета обезбеђени су уколико се очекивања околине поклапају са актуелним способностима детета (Runco et al., 1993). Очекивања наставника често се задржавају на креативном понашању у различитим доменима уметности (Bodroža i sar., 2013). Чак и када тврде да се креативност испољава у свим доменима, креативно мишљење најчешће ограничавају на уметничке задатке. Истраживања о ИТ дечије креативности могу помоћи родитељима и наставницима да очекују понашања која нису конвенционална и, пружити деци могућност за развој креативности, критичког мишљења и имагинације (Runco et al., 1993).

ИТ су скуп мисли и идеја које појединци имају о одређеном конструкту (Runco & Johnson, 2002). То су лични, свесни или несвесни, неформални конструкти појединца засновани на искуству, уверењима и општој информисаности. Проценом ИТ долазимо до одговора шта одређена група мисли о конкретном конструкту. Оваква врста формираних теорија нема систематску валидацију, тј. не темељи се на научно проверљивим подацима. ИТ креативности делују као стандарди на основу којих се дечије креативно понашање тумачи и процењује (Runco, Johnson, & Bear, 1993). Обухватају како интелектуалне тако и социјалне, емоционалне и мотивационе аспетке личности (Kankaraš, 2009).

У систематском прегледу литературе проналазимо да наставници подржавају идеју да се креативност може неговати и може испољити у било ком домену и да подстицање креативности захтева креативне наставнике (Bereczki & Kárpáti, 2017). Често истичу новину и оригиналност као одлике креативности, али готово никада не опажају адекватност решења задатка као њен кључни елемент (Andiliou & Murphy, 2010). Видети креативност као облик оригиналности умањује значај вештина и знања у креативној продукцији, што доводи до окружења где се креативност надмеће са академским учењем уместо да га подржава. Наглашава се важност учења у креативном процесу јер усвајање нових вештина, специфичних техника и знања јесте основа за будућу креативну продукцију (Paletz & Peng, 2008). Позитивна перцепција подстицања креативности често је упарена са недовољним знањем о начину на који се креативност може развијати (Bereczki & Kárpáti, 2017). Обука за подстицање креативности,

лична креативност и свеобухватна професионална компетентност могу позитивно утицати на ИТ наставника о креативности.

Испитивање ИТ креативности код наставника који предају у основним школама (ОШ) указује на мишљење наставника да ОШ може у великој мери допринети развоју креативног појединца, подржавајући креативни процес кроз подстицајне наставне и ваннаставне активности (Pavlović & Maksić, 2014). На сличан став наилазимо и приликом испитивања уверења наставника о испољавању и развоју креативности у средњим школама. Преовладава уверење да школа може да подстиче креативност ученика, али да то не чини у довољној мери (Maksić & Pavlović, 2015). Међу схватањима наставника о суштини креативности доминантно је описивање креативности преко особина личности (Maksić & Pavlović, 2016). На ОШ узрсту креативност је најчешће доживљена као креативни процес. Отежавајуће околности у реализацији наставног плана и програма указују на одсуство ширег друштвеног вредновања креативности, недовољна финансијска улагања и слабу материјално-техничку опремљеност школе, на нефлексибилан наставни план и програм, као и на традиционалну перцепцију улоге наставника као реализатора прописаног (Pavlović & Maksić, 2014).

У истраживању Ранка и сарадника (Runco et al., 1993) родитељи и наставници индентификују пожељне карактеристике личности као креативне и обрнуто и нема значајне разлике између родитеља и наставника. Наставници тврде да подржавају креативност и истичу предности које даје креативни начин размишљања, мада се често могу одупрети креативним напорима деце са којом раде. Одрасли не само да препознају индикативне и контраиндикативне аспекте креативности, већ и свесно неке од особина које су повезане с креативношћу оцењују као непожељне (Runco & Johnson, 2002). У упоредном истраживању ИТ креативности код студената из Србије и САД Канкараш (Kankaraš, 2009) проналази да су индикативни придеви у оба узорка оцењивани као истовремено креативни и пожељни док су контра-индикативни придеви процењивани као истовремено некреативне и непожељне особине. Разликују се склоност сањарењу, импулсивност, бунтовност и уметничка црта као особине које се у оба узорка издвајају као карактеристике креативне особе које нису у истој мери и пожељне. Емоционална стања се у оба подузорка процењена као пожељније у већој мери него што су карактеристичне за креативну особу.

Метод

Имајући у виду да потенцијал за креативно понашање поседују све индивиде у различитом степену као и да прегледом доступне литературе нисмо наишли на изучавање ИТ креативности код дефектолога осмишљен је циљ овог истраживања као испитивање ИТ креативности код дефектолога и наставника који раде у ОШ и школама за децу са сметњама у развоју, као и испитивање односа социодемографских варијабли (пребивалиште, пол, старост, занимање, тип установе, степен образовања) са формираним ИТ. Истраживање је реализовано маја 2018. године у ОШ у Београду, Алексинцу, Житковцу, Пожеги, Лесковцу. Достављени су упитници у штампаној форми наставницима и дефектолозима и прикупљени у року од 10 дана. У истраживању је учествовало 62 испитаника, од тога 33 наставника.

Коришћена је скала за испитивање ИТ креативности као и односа креативности и пожељности коју је Канкараш (Kankaraš, 2009) адаптирао по угледу на оригиналну скалу Ранка и сарадника (Runco et al., 1993). Скала се састоји од 88 придева, односно 52 придева који описују креативну и 36 придева који описују некреативну особу. Придеви који чине ову листу су изабрани од стране испитаника из различитих националних заједница и културолошких средина, различитог узраста, образовних профила, што датим цртама даје потребан ниво социјалне валидности која је у истраживањима ИТ нарочито значајна (Kankaraš, 2009). Испитаници су процењивали, на петостепеној скали Ликертовог типа, степен слагања са одређењем датог придева као карактеристике креативне личности (од „1” – уопште није карактеристична до „5” – веома карактеристична особина). На другој листи придева испитаници су процењивали, такође на петостепеној скали, пожељност особине као црте личности.

Поред скале упитник је обухватао пет питања отвореног и затвореног типа која су се односила на то шта је креативност, како се испољава на различитим узрастима, и колико и на који начин школа може допринети развоју креативности дефинисана по угледу на ранија истраживања ИТ са наших простора (Maksić & Pavlović, 2016). Квалитативна обрада укључила је анализу садржаја добијених одговора на питања о природи креативности и доприносу школе развоју креативности на основу Модела 4П, у оквиру којег се креативност одређује као својство особе, процеса, продукта или средине (Rhodes, 1961). Одговори на питање о начинима на које школа може допринети развоју креативности категорисани су на основу Експертског модела развоја креативности, који је коришћен у ра-

нијим истраживањима (Maksić & Pavlović, 2009). Ради се о моделу који чине: наставне, ваннаставне активности, школска клима, наставни план и програм, професионални развој наставника, управљање креативношћу и партнерство за креативност.

У склопу упитника налазе се и питања којима су прикупљени подаци о социодемографским карактеристикама испитаника (пребивалиште, пол, старост, занимање, тип установе, степен образовања).

Резултати

У истраживању је учествовало 62 испитаника, наставника и дефектолога запослених у редовној школи и школи за децу са сметњама у развоју. Приказ социодемографских карактеристика узорка дат је у Табели 1.

Табела 1. Социодемографске карактеристике узорка

Социодемографске карактеристике		N	%
Пол	мушки	11	17,7
	женски	51	82,3
Пребивалиште	Алексинач	30	48,4
	Београд	18	29
	Остало	14	22,6
Старост	од 23 до 30	20	32,3
	од 30 до 45	22	35,5
	од 45 до 63	20	32,3

Занимање	наставник	33	53,2
	дефектолог	29	46,8
Тип установе	редовна школа	34	54,8
	школа за децу са сметњама у развоју	28	45,2
Степен образовања	виша школа	3	4,8
	висока школа	35	56,5
	мастер	24	38,7

Већи део узорка чине жене, према занимању и типу установе је узорак скоро изједначен и обухваћен је велики распон година старости, подељен у три категорије: млађи, средњих година и старији.

Наставници и дефектолози су одговарали на отворена питања о томе шта је креативност и како се креативност манифестује на школском узрасту. Одговори су категорисани (Табела 2).

Табела 2. Схватање креативности

Шта је креативност?	N	%
Креативна особа	27	43,5
Креативни процес	34	54,8
Креативни продукт	1	1,6

Одговори испитаника приказани у Табели 2 су кодирани према Родесовом моделу (Rhodes, 1961). Наставници нешто чешће дефинишу креативност кроз креативни процес у односу на креативну особу. Наставници и дефектолози су испитани и како се креативност испољава у ОШ (Табела 3).

Табела 3. Испољавање креативности у основношколском узрасту

Креативност у ОШ узрасту	N	%
Креативна особа	12	19,4
Креативни процес	42	67,7
Креативни продукт	5	8,1
Утицај средине	3	4,8

Када је у питању схватање креативности у ОШ узрасту, такође је најзаступљенији креативни процес, с тим што је значајнији удео креативног продукта и појављује се утицај средине. Са друге стране, мање је одговора испитаника који у периоду ОШ приписују креативност карактеристикама особе.

Наставници и дефектолози су испитани и да ли школа утиче на креативност деце, 87,1% испитаних је одговорило да школа утиче на креативност, од тога 83,9% је уверено да школа може много допринети, а 3,2% да школа може у потпуности допринети развоју креативности код деце. Осталих 12,9% испитаних има уверење да школа не може да допринесе креативности или да допринос може да буде занемарљив. Наставници су такође испитани и на који конкретан начин школа може подстицати развој креативности. Одговори су приказани у Табели 4.

Табела 4. Подстицање креативности од стране школе

Подстицање креативности	N	%
Школска клима	16	25,8
Подстицајне наставне активности	12	19,4
Ваншколске активности	10	16,1
Управљање креативношћу	10	16,1
Наставни план и програм	8	12,9
Професионални развој наставника	3	4,8
Друштвени консензус	2	3,2
Системска подршка јавности	1	1,6

Према подацима у Табели 4, мишљења наставника и дефектолога су да је школска клима добар подстицај за креативност, да на креативност могу утицати подстицајне наставне активности, ваншколске активности и да се креативношћу може управљати.

Испитаници су имали задатак да на листи од 88 описних придева (Канкараш, 2009) сваки процене колико сматрају карактеристиком креативне особе и колико сматрају пожељном карактеристиком личности, на скали од 1 до 5 (Табела 5).

Табела 5. Процена креативних и пожељних особина личности

	Креативне особине		Пожељне особине	
	AS	SD	AS	SD
Маштовита	4,53	0,804	4,47	0,844
Знатижељна	4,35	0,704	4,35	0,603
Опажајна	4,34	0,767	4,37	0,579
Талентована	4,31	0,861	4,37	0,607
Интелигентна	4,27	0,750	4,40	0,639
Сналажљива	4,23	0,663	4,45	0,619
Оригинална	4,21	0,852	4,35	0,546
Спонтана	4,19	0,786	4,23	0,688
Уметничка	4,16	0,793	4,23	0,584
Флексибилна	4,15	0,807	4,31	0,642
Ентузијастична	4,13	0,689	4,35	0,655
Интуитивна	4,08	0,731	4,29	0,710
Свестрана	4,05	0,858	4,39	0,710
Широких интересовања	4,05	0,756	4,45	0,619
Активна	4,03	0,789	4,32	0,594
Способна	4,03	0,789	4,42	0,588
Инвентивна	4,00	0,958	4,13	0,914
Оштроумна	3,98	0,779	4,39	0,636

Отворена духа	3,94	0,721	4,10	0,718
Смела	3,90	0,953	4,18	0,666
Ведра	3,90	0,762	4,34	0,676
Бистра	3,90	0,620	4,24	0,717
Енергична	3,89	0,770	4,24	0,645
Сањалачка	3,87	1,048	3,74	1,055
Отворена	3,85	0,698	4,21	0,704
Одлучна	3,82	0,779	4,35	0,704
Испитивачка	3,82	0,897	3,94	0,827
Храбра	3,82	0,779	4,24	0,592
Марљива	3,81	0,972	4,37	0,607
Мудра	3,81	0,743	4,13	0,778
Напредна	3,77	0,798	3,95	0,876
Самопоуздана	3,73	0,926	4,32	0,742
Изванредна	3,71	0,982	4,08	0,874
Амбициозна	3,69	1,065	4,10	0,844
Предузимљива	3,68	0,763	4,13	0,713
Шалјива	3,68	0,763	4,19	0,765
Независна	3,66	0,867	4,16	0,814
Пријатељска	3,66	0,788	4,23	0,734
Самостална	3,66	0,767	4,32	0,719
Прилагодљива	3,63	0,834	3,89	0,812
Осећајна	3,61	0,837	3,90	0,953
Сигурна	3,60	0,877	4,23	0,756
Пустоловна	3,60	0,931	3,61	0,856
Учена	3,53	0,936	4,13	0,799
Критична	3,37	0,996	3,40	1,123

Брижна	3,29	0,982	3,69	0,879
Продорна	3,26	0,991	3,48	1,083
Осетљива	3,24	0,900	2,97	1,130
Лежерна	3,10	0,863	3,00	1,024
Бунтовна	3,08	0,963	2,97	0,991
Променљива	3,06	1,054	2,73	0,872
Обазрива	3,02	1,000	3,45	1,003
Тврдоглава	2,97	0,940	2,58	1,033
Опрезна	2,95	0,965	3,52	1,004
Импулсивна	2,90	0,900	2,77	0,965
Интровертна	2,84	0,978	2,53	1,097
Самовољна	2,84	1,011	2,37	0,962
Конвенционална	2,68	0,937	2,85	1,038
Послушна	2,68	1,052	2,73	0,995
Конформистичка	2,56	0,934	2,31	0,841
Резервисана	2,56	0,917	2,27	0,995
Јетка	2,47	1,020	2,23	1,062
Нервозна	2,27	0,833	1,76	0,803
Трапава	2,26	0,974	1,89	0,749
Хладна	2,23	0,895	1,79	0,871
Збуњена	2,19	0,938	1,87	0,859
Склона притужбама	2,19	0,884	1,87	0,820
Плачљива	2,18	1,017	1,89	0,994
Потиштена	2,16	0,944	1,71	0,857
Самосажалјива	2,15	0,921	1,76	1,019
Апатична	2,10	0,804	1,84	0,995
Одсутна духом	2,10	1,051	1,68	0,883

Арогантна	2,05	0,876	1,85	0,921
Песимистична	2,03	0,975	1,61	0,754
Конзервативна	2,03	0,905	1,85	0,786
Тврда срца	2,02	0,932	1,66	0,848
Равнодушна	2,00	0,923	1,69	0,841
Спутана	2,00	0,923	1,63	0,854
Суморна	1,95	0,858	1,53	0,863
Себична	1,94	0,956	1,55	0,783
Цинична	1,92	0,855	1,81	0,972
Уских интересовања	1,90	0,900	1,53	0,762
Неамбициозна	1,87	0,932	1,52	0,741
Ригидна	1,87	0,859	1,68	0,742
Површна	1,85	0,807	1,56	0,738
Лења	1,84	0,834	1,42	0,615
Банална	1,81	0,884	1,87	0,839
Тупа	1,53	0,718	1,42	0,666

У Табели 5 даг је упоредни приказ карактеристика које испитаници сматрају за креативне и пожељне, са редоследом од најкреативнијих до најнекреативнијих. Према аритметичким срединама, у категорији креативних особина 17 је описа са оценом изнад 4, док је са друге стране у категорији пожељних особина 38 описа са оценом изнад 4. То показује да постоји разлика у томе шта су креативне, а шта пожељне особине. Свакако да првих 17 особина, оцењених као високо креативне спадају у 38 високо пожељних особина, али са друге стране уочене су разлике у перцепцији осталих особина. Неке од њих се могу издвојити. То су: марљивост, храброст, пријатељска настројеност, самосталност, самопоузданост, ученост, одлучност. Дакле, према перцепцији испитаника креативна особа не мора да има изражене ове особине, док се са друге стране ове особине сматрају пожељним. Ова разлика јасно упућује да постоји разликовање креативних и пожељних карактеристика, иако постоји делимично преклапање. Када су у питању најнепожељније особине, ту постоји скоро

потпуна подударност: одређене особине се не сматрају ни одликама креативне особине, ни пожељним. Неке од њих су: тупост, баналност, лењост, ригидност, неамбициозност.

За потребе даљих анализа испитано је да ли постоје разлике у процени пожељности првих 10 и последњих 10 рангираних (креативних и пожељних) особина у односу на социодемографске карактеристике узорка.

Табела 6. Најпожељније и најнепожељније особине у односу на професију

	наставник AS (SD)	дефектолог AS (SD)	t	df	p
Пожељне особине	4,47 (0,42)	4,33 (0,46)	1,21	60	0,228
Непожељене особине	1,45 (0,57)	1,64 (0,64)	-1,18	60	0,240
Креативне особине	4,26 (0,49)	4,28 (0,39)	-0,142	60	0,888
Некреативне особине	1,70 (0,56)	2,01 (0,55)	-2,22	60	0,030

У табели 6 приказани су просечни скорови за првих 10 и последњих 10 особина, за обе процене. Добијена разлика показује да последњих 10 некреативних особина наставници сматрају за мање прихватљиве у односу на дефектологе. Ради се о особинама које се сматрају некреативним (ригидност, неамбициозност, лењост...), међутим овај податак показује да су дефектолози спремнији да и неке од тих особина у одређеној мери припишу креативној особи, док су такве особине скоро искључиве за креативност према перцепцији наставника.

Испитано је и да ли се разликује процена пожељности високо и ниско рангираних особина пожељних и креативних особина у односу на остале социодемографске варијабле укључене у истраживање: пребивалиште, пол испитаника, тип установе у којој је запослен, степен образовања, године старости. Нису добијене разлике у односу на ове варијабле.

Поред тога, испитано је и да ли постоје разлике у процени пожељности високо и ниско рангираних пожељних и креативних особина у односу на схватање креативности као особине и процеса. Разлике такође нису добијене.

Дискусија

Истраживање је показало да не постоји сасвим јединствена перцепција креативности као особине одрасле особе и креативности на школском узрасту. Примећена је разлика у фреквенцијама одговора, где се у ситуацији када треба описати креативност на првом месту издваја креативност посматрана кроз креативну особу. Када је у питању креативност на ОШ узрасту, најфреквентнији одговори спадају у групу креативног процеса, који се на ОШ узрасту испољава кроз креативно мишљење, изражавање, решавање задатака... Сличан налаз добијен је у истраживању спроведеном на наставницима редовних ОШ, где је такође на првом месту доживљај креативности кроз креативни процес (Pavlović & Maksić, 2014).

На испитаном узорку наставника и дефектолога преовладава уверење да школа може подстаћи креативност у великој мери, што је сагласно са претходним налазима (Maksić & Pavlović, 2015). У погледу конкретног доприноса развоју креативности издвајају се школска клима, као најфреквентнији одговор, затим подстицајне наставне активности што није у складу са претходним истраживањем (Pavlović & Maksić, 2014) где су наставне и ваннаставне активности најфреквентнији одговори, а школска клима на трећем месту. Као прилог објашњењу разлика треба узети у обзир могућу рестриктивност узорка из наведеног истраживања које је спроведено на упола мањем узорку наставника из исте школе, те постоји могућност да је узрок ових разлика специфичност школе. Свакако, потребно је додатно проверити овај податак на већем узорку.

Процена описних придева као креативних и пожељних особина дала је очекиване резултате. Висок степен преклапања у процени креативних и пожељних карактеристика разумљив је када се узму у обзир особине попут маштовитости, знатижељности и оригиналности, које су пожељне, али се такође приписују креативности. Испољене су разлике у процени особина попут самосталности, независности, одлучности и храбрости, које су испитаници проценили у већој мери као пожељне него као креативне особине. На основу ових резултата може се говорити и о томе да ли је креативност пожељна. Дакле, креативност је пожељна, али за пер-

ципираност особе као високо пожељне потребно је да поред креативних (истовремено и пожељних) особина поседује и особине попут самосталности, одлучности и храбрости, које се примарно не приписују креативној особи. Овакви подаци наводе на јасан закључак да испитаници у нашем узорку релативно добро разликују креативне од пожељних особина. Слични резултати добијени су у истраживању на српском и америчком узорку, где је такође показано да испитаници праве разлику у процени пожељних и креативних особина (Kankaraš, 2009). Такав податак упућује на закључак да се ради о ИТ о личности које имају универзалан карактер, док су разлике у перцепцији скоро занемарљиве, и у интернационалим поређењима се углавном приписују културолошким разликама (Kankaraš, 2009). У прилог томе је и податак да на нашем узорку постоји скоро јединствена перцепција ових особина, независна од пола, образовања и година старости. Издвојена разлика односи се на разлику у перцепцији најмање карактеристичних особина креативне личности и добијена је у односу на професију. Како је добијено да дефектолози сматрају да најнекреативније особине попут ригидности и неамбициозности могу у некој мери бити и карактеристике креативне личности, та се разлика може приписати њиховом специфичном искуству са децом са сметњама у развоју где могу имати сусрет са неуобичајеним манифестацијама креативности.

Закључак

Школски наставни програми и окружење, дефектолози, наставници и родитељи играју значајну улогу у креативном развоју младих људи. Подстицање и омогућавање развоја креативности код ученика захтева више од жеље за променом друштвеног и образовног система. Научни приступ овом концепту треба да обезбеди јасне, доследне дефиниције и разумевање појма креативности, дајући заинтересованим странама заједнички поглед и дискурс на основу кога је могуће расправљати о властитој и другој креативности.

Иако недовољно истражена област, постоје истраживања о срединским и социјалним факторима који могу позитивно или негативно утицати на креативност ученика, укључујући факторе који се односе на школску климу, наставнике и вршњаке. Упркос позитивном односу наставника и дефектолога према креативности, дизајнирање креативне наставе и учења и даље представља изазов за професионални развој наставника и дефек-

толога што захтева труд, посвећеност и креативност наставног особља, али тражи и корените промене читавог школског система.

Развијање свакодневне креативности има значајне користи за појединце и друштво. Подстицање креативности код ученика је неопходна припрема за њихове будуће социјалне улоге. Не очекује се од свих младих људи да постигну највиши ниво креативности у будућности, међутим, креативна решења људи у свакодневном животу у великој мери доприносе личном развоју и достигнућима, култури, економији, напредку у науци и технологији и одрживом развоју нашег глобалног друштва.

Литература

- Andiliou, A., & Murphy, P. K. (2010). Examining variations among researchers' and teachers' conceptualizations of creativity: A review and synthesis of contemporary research. *Educational Research Review*, 5(3), 201–219.
- Bereczki, E. O., & Kárpáti, A. (2017). Teachers' beliefs about creativity and its nurture: A systematic review of the recent research literature. *Educational Research Review*, 23, 25–56.
- Bodroža, B., Maksić, S., & Pavlović, J. (2013). Ispoljavanje i podsticanje kreativnosti u osnovnoj školi iz perspektive nastavnika. *Beograd: Institut za pedagoška istraživanja*.
- Craft, A. (2001). An analysis of research and literature on creativity in education. *Qualifications and Curriculum Authority*, 1–37.
- Davies, D., Jindal-Snape, D., Collier, C., Digby, R., Hay, P., & Howe, A. (2013). Creative learning environments in education—A systematic literature review. *Thinking skills and creativity*, 8, 80–91.
- Kankaraš, M. (2009). Implicit theories of creativity: Cross-cultural study. *Psihologija*, 42(2), 187–202.
- Kaufman, J. C., & Beghetto, R. A. (2009). Beyond big and little: The four c model of creativity. *Review of general psychology*, 13(1), 1.
- Kaufman, J. C., Plucker, J. A., & Russell, C. M. (2012). Identifying and assessing creativity as a component of giftedness. *Journal of Psychoeducational Assessment*, 30(1), 60–73.
- Kirkendall, A., & Krishen, A. S. (2015). Encouraging creativity in the social work classroom: Insights from a qualitative exploration. *Social Work Education*, 34(3), 341–354.

- Lassig, C. J. (2009). Promoting creativity in education – from policy to practice: an australian perspective. In *Proceedings of the seventh ACM conference on Creativity and cognition* (pp. 229–238). ACM.
- Maksić, S. i Pavlović, J. (2009). Ekspertski model za podsticanje kreativnosti u školi. U Đ. Komlenović, D. Malinić i S. Gašić-Pavišić (ur.), *Kvalitet i efikasnost nastave* (str. 281–293). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Maksić, S., & Pavlović, J. (2015). Srednja škola kao kontekst za ispoljavanje i razvoj kreativnosti. *Nastava i vaspitanje*, 64(1), 71–85.
- Maksić, S. B., & Pavlović, J. B. (2016). Experimental stimulating creativity at school and changes of beliefs of teachers on creativity. *Inovacije u nastavi-časopis za savremenu nastavu*, 29(3), 16–28.
- Paletz, S. B., & Peng, K. (2008). Implicit theories of creativity across cultures: Novelty and appropriateness in two product domains. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 39(3), 286–302.
- Pavlović, J., & Maksić, S. (2014). Implicitne teorije kreativnosti nastavnika osnovne škole-studija slučaja. *Psihologija*, 47(4), 465–483.
- Rhodes, M. (1961). An analysis of creativity. *The Phi Delta Kappan*, 42(7), 305–310.
- Runco, M. A., & Cayirdag, N. (2006). The development of children's creativity. In O. N. Saracho & B. Spodek (Eds.), *Handbook of research on the education of young children* (3rd ed., pp. 102–114). Philadelphia, PA: Taylor & Francis.
- Runco, M. A., & Johnson, D. J. (2002). Parents' and teachers' implicit theories of children's creativity: A cross-cultural perspective. *Creativity research journal*, 14(3–4), 427–438.
- Runco, M. A., Johnson, D., & Bear, P. Parents' and teachers' implicit theories of children's creativity. *Child Study Journal*, 23, 91–113.
- Sarsani, M. R. (2005). *Creativity in education*. Sarup & Sons.
- Simonton, D. K. (2000). Creativity: Cognitive, personal, developmental, and social aspects. *American psychologist*, 55(1), 151.

IMPLICIT THEORIES OF CREATIVITY AMONG TEACHERS AND SPECIAL EDUCATORS

By Ružica ZDRAVKOVIC, Aleksandra PANTOVIC,
Dragana MACESIC-PETROVIC

ABSTRACT

School curriculum and environment, as well as teachers, special educators and parents play an important role in scaffolding creative development of young people. Parents, teachers and special educators utilize their knowledge of implicit theories of creativity and by interacting with children in different manners they influence the child's personal development, and especially the child's creativity. We started with the premise that all individuals have, in a varying degree, potential for creativity and by reviewing literature that focuses on implicit theories of creativity in special educators we found that non-such studies exist in our region. With this in mind the aim of the study was to determine the implicit creativity theories of special educators and teachers that work in schools and special education schools. An additional goal was to examination the relationship between sociodemographic variables (residence, sex, age, occupation, type of school, level of education) and formed implicit theories.

We interviewed 62 subjects, 33 teachers and 29 special educators. For the purpose of this study we used a modified version of Implicit Theory of Creativity Scale. A majority of our subjects believe that the school setting can influence the development of creativity in children to a great extent. In terms of concrete contribution to the development of creativity the school climate is defined as the most frequent answer, then the stimulating teaching activities. There is almost a unique perception of creative and desirable qualities, independent of gender, education and age. The distinguished difference was found between special educators and teachers and it relates to the difference in the perception of the least characteristic features of the creative personality. Therefore, teachers should have training in scaffolding creativity in children based on scientifically based evidence.

Key words: implicit theories, creativity, teachers, special educators.

Апстракт: Рад представља анализу третмана који се спроводи према осуђеним лицима како би се према њима успешно спровела ресоцијализација која је главни циљ преваспитања ових лица. У раду је посебно истакнут постпенални третман као један од битнијих облика третмана који уједно представља и завршну фазу у ресоцијализацији осуђеника. Аутор је посебно место посветио ресоцијализацији као једном од најзначајнијих циљева који су неопходни да се код осуђеника измене она својства која би их и даље наводила на криминално понашање. Како би се постигао циљ ресоцијализације неопходно је осуђеника преваспитати тако, да прихвати позитивне друштвене вредности и ставове и да поштовање истих схвати као своју обавезу. То је стварање свести о обавези и правилном односу према друштвено етичким проблемима која по правилу недостају великом броју осуђених лица. Смисао ресоцијализације састоји се у оспособљавању осуђеника да поштују друштвене вредности и да се на тој основи поново укључе у друштво и постану његови корисни чланови. Ово оспособљавање није једноставно и наилази на бројне сметње и препреке, јер није лако научити осуђеника да се понаша према захтевима друштвене средине у којој постоје разни друштвени слојеви са различитим нормама и узорима понашања. Исти смисао има и социјална адаптација или реадптација која се спроводи у процесу институционалног третмана. Као завршна фаза у ресоцијализацији осуђеника јавља се постинституционални или постпенални третман који је од великог значаја за осуђеника који се након издржане казне сусреће са бројним тешкоћама на слободи.

Кључне речи: ресоцијализација, реинтеграција, третман, постпенална помоћ

Увод

Од ресоцијализације се очекује да измени она својства осуђених лица која их повезују са криминалним понашањем. Такође, очекује се да се трајно уклони такво понашање и да се појединци оспособе за интегрисање у друштвену стварност. Како би се постигао овај циљ треба радити на томе да осуђеници прихвате позитивне друштвене ставове и треба радити на стварању свести о обавези према одређеним друштвеним вредностима. Осуђеник треба да схвати да проблеми у којима се он налази не долазе само из спољног света, већ произилазе и из његове личности

---

* Дипломирани социолог, студент докторских академских студија права Правног Факултета Универзитета у Нишу, e-mail: jelena.r.simonovic@gmail.com

и његовог погледа на свет. Ако осуђеник на овај начин схвати свој проблем, са правом се може очекивати да ће он своје понашање ускладити са законом. Приоритет пенитенцијарне праксе је процес примене третмана и ресоцијализације која је концентрисана на измену личних својстава осуђеника и његових социјалних обележја путем стицања општег и стручног образовања и квалификација. Како је укључивање у друштво сврха пенитенцијарног третмана, појам социјалне адаптације је веома битан. Социјална адаптација је поновно укључивање у друштво и подразумева мере пенитенцијарног третмана, јер је у питању криминално понашање, као производ држања преступника, па га стога треба преваспитати. То је реадaptација преукључивања у друштвену средину, која се спроводи у процесу пенитенцијарног третмана (Milutinović, 1981). Крајњи циљ социјалне адаптације је да осуђеник навикне да прихвата и поштује друштвена правила и да се не понаша криминално, али не због тога што сам увиђа грешке у свом понашању, већ из страха од примењивања казне (Konstantinović-Vilić i Kostić, 2011).

Према Миленку Радоману (2003), очекивање да затвор може да интервенише у друштвеним областима која су важна за процес ресоцијализације је нереално, јер је ресоцијализација сложен процес који укључује личне, породичне и социјалне елементе који нису у надлежности затвора као институције. Зато је потребно да се неки појмови разграниче. Па се тако појам васпитања употребљава у ужем и у ширем смислу. У ужем се односи на моралну и вољну страну личности, односно на карактер човека. У ширем значењу васпитање односи се на целокупни радни процес, који за циљ има развој личности и њених сазнајних, емоционалних и физичких особина. Овај појам васпитања обухвата и образовање као неодојиви део личности. Пошто делинквентно понашање представља девијацију у моралној сфери личности, онда се и третман осуђеника мора заснивати на изградњи основних моралних вредности.

Ресоцијализација значи враћање из асоцијалног начина живота у нормалне облике редовног живота и рада. Овај појам указује на то да је реч о преваспитању особа које су у ранијем периоду свог живота биле социјализоване у друштву, али су у одређеном тренутку дошле у сукоб са друштвеним нормама. Ресоцијализација се одвија подстицањем самосвести и корекције понашања, а као правна мера криминалне политике има три фазе: судску, институционалну и постпеналну. Социјална адаптација значи поновно укључивање делинквентних особа чије је криминално понашање резултат неслагања са друштвом у то исто друштво након примене институционалног третмана (Radoman, 2003).

Третман осуђених лица

У пенолошкој теорији и пракси се често сусрећемо са термином који означава начин поступања према осуђеним лицима (франц. *traiter*-поступање, опхођење)- третман. Када се помене третман у пенологији најчешће се мисли на поступање према осуђеним лицима. „Третман представља сложен систем метода, мера и поступака којима се утиче на услове живота осуђених лица и промену њихове личности у специфичним условима изолације” (Konstantinović-Vilić i sar., 2011: 163). Основна карактеристика третмана је индивидуализација, што значи да преваспитни третман треба да третира сваког делинквента појединачно, при чему полази од његових личних особина биолошких, психолошких, психосоцијалних, као и од криминогенних фактора који су утицали на његово криминално понашање (Konstantinović-Vilić i sar., 2011).

Личност криминалца детерминисана је разним утицајима, који условљавају њено понашање, при чему би посебну пажњу требало обратити на деловање личних, биолошких и социјалних чинилаца који су карактеристични за одређену личност. Учиниоци делују повезано и испољавају се објективно датом јединству, у коме приоритетна снага припада друштвеним утицајима (Milutinović, 1990). Третман по садржају може бити различит и зависи од тога која се сврха жели постићи кажњавањем. Данас је доминантна идеја о ресоцијализацији осуђених лица као главној сврси кажњавања, те се стога и третман према осуђеницима треба прилагодити тој намени.

Третман је средство путем кога се утиче на осуђеника да промени своју личност и понашање и то применом метода објективног и субјективног карактера. Третман се обично дели на помоћ и рехабилитацију, с тим што се помоћ сматра као први корак или као почетна фаза која прелази у терапеутски процес, као основну фазу преваспитања (Milutinović, 1981).

Реинтеграција је, насупротив помоћи, усмерена на отклањање недостатака код личности осуђеника, а која их повезују са њиховим делинквентним понашањем. Субјект извршења кривичног дела је увек човек са неким својим трајним карактером или тренутним интересима, циљевима и мотивима који су уобичајено дефинисаним предиспозицијама, које улазе у суштинску страну проблема и одбрамбеног механизма који је осуђеник формирао (Bošković, 2012). Свако савремено друштво поклања важност криминалитету младих. То је сегмент становништва који ће преузети одговорност за будући развитак друштвене заједнице и није све једно какве су карактеристике тог дела популације, склоности и опредељења. Друшт-

вени проблеми и тешкоће изазивају јављање девијација и преступничког понашања код младих (Јашовић, 1983). Адолесценција се често приказује као раздобље кризе и психолошких промена праћених екстремном интензивношћу доживљавања и несигурношћу, током којег особа пролази кроз читав низ стресних ситуација. Тај нагласак на конфликтне аспекте адолесценције, посебно рањивост и нестабилност, утиче на наша очекивања од младих људи исто као и на наш поступак према њима. Ово није само животно раздобље већ и засебни социјални статус, односно социјална дефиниција којом се описује улога припадника групе овог узраста унутар друштвене заједнице. Као завршну фазу детињства, карактерише је процес друштвених и психолошких збивања која су заснована на емоционалном искуству и идентификацијама из периода детињства које сада морају заменити новим искуствима и новим идентификацијама. Овај период представља веома сложену игру психолошких, биолошких и друштвених чинилаца. Психолози посебно указују на два психичка процеса која карактеришу прелазак из доба дечаштва у доба младалаштва; доживљавање сопствене индивидуалности и укључење у социјални живот и друштвене облике (Kostić, 2011) „Адолесценти су пуни енергије; они нису у стању да остану мирни и стално имају потребу да нешто раде” (Felson, 2011: 63).

Криминалитет младих заслужује пажњу са стајалишта рационалне политике сузбијања криминалитета. Бројним криминолошким истраживањима дошло се до научно верификованих сазнања која упућују на закључак да се од једног, на сву срећу мањег дела делинквентне популације младих регрутују, касније криминални повратници, вишеструки повратници и делинквенти из навике, који чине најтврдокорнији део сваке криминалне популације који је отпоран на мере васпитања, преваспитања и пенолошког третмана (Singer, Vukadin-Kovčo i Mraović-Cajner, 2002).

Ресоцијализација и третман

У пенологији доминира идеја о ресоцијализацији осуђених лица као главној сврси кажњавања па се тако и третман прилагођава тој сврси (Konstantinović-Vilić i sar., 2011). Самим тим долази и до мешања појма третмана са појмовима ресоцијализације, рехабилитације и преваспитања. Третман никако није исто што и поступци који се предузимају ради ресоцијализације. Постоје одређена правила са осуђеницима која немају директне везе са ресоцијализацијом, а то су правила о пријему и отпуштању осуђеника из установе, о здравственој заштити и инвалидском осигу-

рању, смештају, исхрани, одевању и о одржавању хигијене. Сви ови поступци морају бити у вези са поступком ресоцијализације из разлога што је потребно успоставити однос поверења и сарадње са осуђеним лицем, а што се не може без хуманог поступања према њему.

Појам „третман” се у пенолошкој и криминолошкој литератури јавља неколико деценија уназад. Налази се у терминологији свих међународних институција које се баве проблемом сузбијања криминалитета и лечења осуђеника. Третман има своје шире и уже значење. Појам третмана у ужем смислу подразумева примену метода, мера и поступака према осуђеним лицима у фази извршења кривичних санкција, односно казне затвора. Осуђена лица могу се различито третирати у пенитенцијарном систему (Konstantinović-Vilić i sar., 2011). Овај појам у ширем смислу обухвата начин поступања према одређеним друштвеним појавама које могу бити социјално- патолошке, а такође се односи и на поједине фазе кроз које, лице које је лишено слободе пролази од момента губитка слободе, па преко кривичног поступка, све до изрицања извршења кривичне санкције предвиђене за кривично дело које му се ставља на терет, као и период након завршетка казне затвора (Radoman, 2003). Појам третмана у ширем смислу односи се на поступање с учиниоцима кривичних дела, пре свега у кривичном поступку, па у поступку извршења кривичних санкција, и на крају у постпеналном периоду (Konstantinović- Vilić i sar., 2011).

У пенитенцијарном систему појам третмана се поклапа са поступцима који су усмерени према осуђеном лицу. Појам третмана обухвата три фазе које повезује заједнички циљ, а то је поновна социјализација и социјална адаптација учинилаца кривичних дела. Овде је реч о третману у ширем смислу.

Прва фаза је судски третман. У овој фази односно судском поступку судија је дужан да води рачуна о примени кривичних санкција при чему ће идеја о преваспитању и ресоцијализацији бити јасно истакнута. Судија би требало да зна шта се постиже применом одређене санкције.

Друга фаза је третман у казнено поправним установама. Он је институционалне природе и дефинисан унутрашњим правилима установе у којој се издржава казна лишења слободе. У англосаксонској литератури се назива пенитенцијарни третман, а чине га поступци усмерени на преваспитање и кориговање владања осуђених лица са друштвено неприлагођеним понашањем, а који се извршавају у заводским установама, са циљем да се код осуђеног лица обезбеди социјално прихватљиво понашање. Третман треба да буде у стању да измени личност осуђеника, пре свега његове навике, вредносне оријентације, животни стил и крими-

налне облике понашања. Стога сваки облик третмана треба усмерити ка позитивним странама личности осуђеника на којима је могуће градити било какве промене. Један од основних циљева третмана је да осуђеник схвати да је одговоран за своје понашање (Radoman, 2003).

Трећа фаза је постпенални период и то значи да се ток ресоцијализације не завршава са третманом у пенитенцијарној установи. Са овим поступком се осуђеник сусреће при изласку из пенитенцијарне установе. Постпенални третман се одвија на два начина, и то у облику унутрашње и спољне помоћи (Radoman, 2003).

Постпенална помоћ

Република Србија је постпеналну помоћ као облик постпеналне заштите отпуштених осуђеника увела тек Законом о извршењу казни, мера безбедности и васпитно- поправних мера (Službeni list FNRJ, br. 47/51) из 1951. Одговорност за пружање постпеналне помоћи лежи на одборима грађана за пружање помоћи лицима која су отпуштена из казнено поправних установа, који имају обавезу пружања помоћи коју затражи отпуштено лице, а посебно помоћ око налажења запослења и то у складу са способностима отпуштеног лица, а у случајевима да они сами не могу наћи запослење. Уколико се ради о малолетницима, а немају родитеље који би даље омогућили њихово васпитање Закон је предвиђао да орган старатељства предузме одговарајуће мере (Dimovski, 2015: 160).

Мере постепеналне помоћи „састоје се у пружању помоћи отпуштеном лицу да се укључи у нормалан друштвени живот и рад на слободи. Оне обухватају разнолике мере помоћи старања, бриге, заштите и надзора” (Јовашевић, 2011: 435).

Поступак ресоцијализације осуђених лица се не завршава кад и затворски третман, већ се наставља после издржане казне затвора. Осуђеник се, при доласку на издржавање казне, сусреће са мноштвом проблема, а исто тако и по повратку у слободну средину (Radoman, 2003). И после истека временске казне третман се наставља, а друштвена заједница је у обавези да отпуштеним осуђеницима пружи помоћ, посебно малолетним делинквентима. Почетак бриге за осуђеника и после издржане казне јавља се у осамнаестом веку у Енглеској. Године 1911. у Енглеској је основано Централно удружење за помоћ отпуштеним осуђеницима. Осуђеници који су били отпуштани из установе, налазили су се под контролом једног централног тела. Осуђеник тако после отпуштања наставља да контактира са

организацијом којој припада, па ако се криминално понашање продужи бива враћен под полицијски надзор (Konstantinović-Vilić i sar., 2011). Ово удружење је 1960. назив променило у Националну асоцијацију удружења за помоћ отпуштеним осуђеницима, а 1966. као Национална асоцијација за бригу о делинквентима (NACRO). Временом ова организација прераста у највећу добротворну организацију чије су активности усмерене на питања кривичног правосуђа у Енглеској и Велсу. Визија Nacro асоцијације је усмерена ка безбедном друштву у коме се људска права поштују, а превенција злочина значи борбу против социјалне искључености и за реинтеграцију оних који крше закон. У Француској се 1946. године јављају одбори за пружање помоћи и проналажење запослења отпуштеним осуђеницима. У Скандинавским земљама се развијају мреже институција ради пружања постпеналног прихвата. У САД постоје различити покрети који су понекад засновани на религијској припадности, а циљ им је побољшање положаја осуђеника како у пенитенцијарним установама тако и по отпусту из установе (Kostić i Dimovski, 2011: 27–28).

Сам процес преваспитања је усмерен ка припреми осуђеника за укључивање у ванзатворску средину у коју се враћа најчешће након вишегодишњег одсуства. Неки теоретичари сматрају да је преваспитање осуђеника пола стране проблема преступничког понашања и да његово поновно враћање у исту спољашњу средину поништава промене у личности осуђеника. Таква мишљења иако имају основа, нису сасвим оправдана, јер процеси преваспитања имају за циљ управо припрему осуђеника за његово успешно сусретање са проблемима.

За ову фазу ресоцијализације постоје разни термини: постпенални третман, постинституционални третман, реинтегративни третман, итд. Без обзира на назив, то је начин организовања завршне фазе ресоцијализације, односно политика друштва према овом проблему. Разлика између институционалног третмана и постинституционалног је у томе што је први у домену казнене политике друштва, а други у домену социјалне политике друштва. Значај постпеналног третмана је сагледан након реформе затворских система у многим земљама у којима се према друштвеним приликама и решава ово питање. У пракси се најчешће сусрећу организована удружења за помоћ бившим затвореницима јер је њихово укључивање у друштвену заједницу без организоване помоћи веома отежано. Досадашње искуство је показало да се у пракси није постигло готово ништа тиме што се та проблематика преводи на центре за социјални рад, јер у социјалном законодавству, осим малолетних делинквената, отпуштени затвореници нису обухваћени као посебна категорија корисника

услуга социјалног рада. За постпенални третман је од великог значаја и утицај породице и друштвене средине у коју се осуђеник враћа, због могућности одбацивања осуђеника, посебно након извршења дугих казни тако да осуђеник бива емоционално отуђен.

Стандардна минимална правила Уједињених Нација у поступању са затвореницима прописују да се води рачуна о будућности осуђеника након отпуштања на слободу (Konstantinović-Vilić i sar., 2011). Према Европским затворским правилима након отпуштања затвореника, уколико је неопходно, мора се обезбедити да добије одговарајуће исправе и да му се помогне да пронађе одговарајући смештај и посао. Такође, потребно је обезбедити и најнеопходније ствари за првих неколико дана, као и потребну одећу у односу на сезону и довољно новца да стигну до свог одредишта (Evropska zatvorska pravila, 2006).

Боравак у установи оставља трагове на личности осуђеника. Неки од њих губе самопоуздање у себе и своју будућност. Њихов сусрет са слободним животом је често скопчан са проблемима. Ти проблеми се јављају већ и у првом сусрету са породицом и наравно у односима са широм заједницом. Осуђеник је тада изложен разним психичким напетостима и то прво време по отпуштању је веома критично за осуђеника, а нарочито за млађу популацију (Milutinović, 1981). „Надлежан орган старатељства дужан је да током трајања заводске мере и казне малолетничког затвора одржава сталну везу са малолетником, његовом породицом и установом у коју је малолетник смештен, како би се малолетник и његова породица што боље припремили за његово враћање у ранију социјалну средину и укључивање у друштвени живот” (Ignjatović, 2010: 206).

Потребно је створити услове за јачање самопоуздања осуђеника. Постоје две врсте помоћи унутрашња и спољашња. Унутрашња помоћ подразумева подстицање, храбрење и саветовање осуђеника како да реши проблеме са којима ће се сусретати приликом изласка из установе. Спољашња помоћ подразумева пружање материјалне помоћи, запослење, привремени смештај и пружање помоћи приликом решавања породичних питања. Запослење је најзначајнији фактор рехабилитације осуђеника, јер наилазе на неповерење које је повезано са њиховим ранијим понашањем. Они су у страху да се не сазна за то раније понашање, па често користе лажне информације у својој биографији.

Од великог је значаја да друштво ствара услове за запослење бивших осуђеника, јер се у супротном може очекивати њихов повратак у казнене институције као извршиоца нових кривичних дела. У процесу постпеналне помоћи значајно је да јавност покаже позитивну реакцију на бив-

ше осуђенике како би се они несметано укључили у друштвени живот. Међутим, друштво на њих не гледа благонаклоно, већ као на извршиоце кривичних дела и због тога није спремно да им пружи помоћ (Milutinović, 1981). Како би ова врста помоћи функционисала адекватно битна је и активност установе у којој се издржава кривична санкција. Институције би требало да прате кретање и понашање бивших осуђеника.

У САД се користе посебни волонтери за рад са осуђеницима, и то подразумева добровољни корективни рад за време издржавања казне и за пружање помоћи на слободи. Помоћу волонтера се осуђеник спроводи у живот а друштво је дужно да се заинтересује за осуђеника који се враћа у ту заједницу (Milutinović, 1981).

Према Европским затворским правилима, затвореницима је пре отпуштања потребно обезбедити помоћ кроз различите програме који омогућавају прелазак са живота у затвору на начин живота у заједници која је у складу са законима. У случајевима издржавања вишегодишње казне затвора, предузимају се посебне мере за постепено укључивање у живот на слободи путем предотпусног програма. Затворске власти блиско сарађују са службама и институцијама које пружају помоћ отпуштеним затвореницима, у циљу омогућавања поновног проналажења места у друштвеној заједници (Evropska zatvorska pravila, 2006).

Законом о извршењу кривичних санкција, завод је обавезан да пре отпуштања осуђеника установи да ли је потребна одређена врста помоћи. Уколико је потребна, дужни су да обавесте орган старатељства који је надлежан према месту пребивалишта отпуштеног лица о потреби и врсти помоћи (Službeni glasnik RS, 55/2014). Мере старања могу бити различите, почев од тражења посла, наставка школовања до обезбеђења смештаја. Ово за осуђенике представља велику моралну подршку како би истрајали при савладавању тешкоћа поновне адаптације на услове живота на слободи. Искуство је показало да овај систем не функционише довољно ефикасно и успешно. Разлози за то се налазе у лошем материјалном положају органа који су задужени за предузимање постпеналних мера (Soković, 2003).

Према правилнику о кућном реду казнено-поправних завода и окружних затвора, завод је дужан да у складу са законом пре отпуштања осуђеника утврди програм пружања помоћи након отпуштања. У остваривању пружања помоћи, завод сарађује са организационом јединицом у саставу Управе надлежном за третман и алтернативне санкције, органом старатељства, полицијом или одговарајућом организацијом и удружењем. Пре отпуштања осуђеника, завод о томе обавештава полицију у месту пре-

бивалишта, односно боравишта, као и суд који је изрекао казну затвора (Službeni glasnik RS 72/2010 и 6/2011).

Законом о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица (Službeni glasnik RS 85/2005), такође је регулисана помоћ после извршења заводских мера и казне малолетничког затвора. Надлежни орган старатељства дужан је да током трајања заводске мере и казне малолетничког затвора одржава сталну везу са малолетником, његовом породицом и установом у коју је малолетник смештен како би се малолетник и његова породица што боље припремили за враћање малолетника у ранију социјалну средину и његово укључивање у даљи друштвени живот. Завод или установа у којима се извршавају заводске мере и завод у коме се извршава казна малолетничког затвора дужни су да најмање три месеца пре планираног отпуштања малолетника обавесте о томе родитеље малолетника, усвојоца или стараоца, односно блиске сроднике са којима је малолетник живео, као и надлежни орган старатељства и предложи им мере које би требало предузети за прихватање малолетника (Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, Službeni glasnik RS 85/2005).

Све ове тешкоће указују на то да се постпеналном третману осуђених лица треба поклонити одговарајућа пажња како сви напори који су приликом преваспитања уложени у казнено поправним установама не би остали узалудни. Установе у којима се извршавају санкције су дужне да најмање три месеца пре планираног отпуштања малолетника о томе обавесте његове родитеље, стараоца или блиске сроднике са којима је малолетник живео пре доласка у казнену установу. Такође, тај орган је дужан да после извршења кривичне санкције малолетницима пружи одређену помоћ, а то се посебно односи на малолетнике без родитеља и оне чије су породичне прилике, као и материјалне несређене. Ова брига, као и код пунолетних осуђеника, подразумева смештај, исхрану, одећу, сређивање породичних прилика, лечење, као и завршетак стручног оспособљавања и запошљавање малолетника (Ignjatović, 2010).

Закључак

Третман према осуђеним лицима не престаје моментом њиховог изласка из затворске установе, већ се наставља и на слободи, преко института постпеналне помоћи јер је крајњи циљ третмана према осуђеницима реинтеграција и поновно укључење у нормалне друштвене токове.

Постпенални третман треба да послужи као подршка и помоћ осуђеном лицу које се после извесног времена нашло на слободи где се и сусреће са бројним проблемима. Успешност постпеналног третмана у великој мери зависи од успешности институционалног третмана. Постпенална помоћ као облик третмана доприноси остваривању принципа хуманости у извршењу заводских кривичних санкција. Постоји више разлога за постојање ове врсте помоћи: пре свега осуђеном лицу које је дуго времена провело у изолацији са ограниченим контактима са спољним светом, треба помоћи да се прилагоди и учествује у животу изван пенитенцијарне установе. Осуђено лице је обележено као преступник, криминалац што додатно компликује процес прихватања и решавања основних животних проблема са којима се осуђеник суочава у животу по изласку из затвора. Осуђеник након отпуштања из завода долази у средину која га доводи у искушење и ставља на проверу ефекте ресоцијализације. Од пружене постпеналне помоћи зависиће у великој мери и успешност спроведеног институционалног третмана, какве су могућности за појаву рецидивизма, а самим тим и укупна успешност процеса социјализације и ресоцијализације.

Литература

- Bošković, M., (2012). *Kriminologija*. Novi Sad: Pravni fakultet.
- Dimovski, D., (2015). „*Postpenalna pomoć kao oblik tretmana*”, Krivično zakonodavstvo – de lege lata de lege ferenda. Prijedor: Ministarstvo pravde Republike Srbije. Ministarstvo pravde Republike Srpske.
- Evropska zatvorska pravila*. (2006). Beograd: Savet Evrope Kancelarija u Beogradu.
- Felson, M. (2011). *Zločin i svakodnevni život*. Beograd: Edicija Krimen.
- Ignjatović, Đ. (2010). *Pravo izvršenja krivičnih sankcija*. Beograd: Pravni fakultet.
- Jašović, Ž. (1983). *Kriminologija maloletničke delinkvencije*. Beograd: Naučna knjiga.
- Jovašević, D. (2011). *Leksikon krivičnog prava*. Beograd: Službeni glasnik.
- Konstantinović, Vilić, S., Kostić, M. (2011). *Penologija*. Niš: Centar za publikacije Pravnog fakulteta.
- Kostić, M. (2011). *Psihološke ekspertize*. Beograd: Službeni glasnik.
- Kostić, M., Dimovski, D. (2011). „*Postpenalna pomoć kao oblik tretmana i ili kriminalnopolitička mera*”, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, Univerzitet u Nišu, Pravni fakultet.

- Milutinović, M. (1990). *Kriminologija*. Beograd:Savremena administracija i izdavačko štamparska knjižarska radna organizacija.
- Milutinović, M. (1981). *Penologija*. Beograd: Savremena administracija. *Pravilnik o kućnom redu kazneno popravnih zavoda i okružnih zatvora*, „Službeni glasnik RS”, br. 72/2010 и 6/2011.
- Radoman, M. (2003). *Penologija i sistem izvršenja krivičnih sankcija*. Niš: Univerzitet u Nišu.
- Singer, M., Kovčo, Vukadin, I., Cajner, Mraović, I. (2002). *Kriminologija*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Soković, S. (2003). *Izvršenje krivičnih sankcija*. Kragujevac: Pravni fakultet. *Zakon o izvršenju kazni, mera bezbednosti i vaspitno-popravnih mera*, Službeni list FNRJ, br. 47/51
- Zakon o izvršenju krivičnih sankcija Republike Srbije*, Službeni glasnik RS, br. 55/2014.
- Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica*, Službeni glasnik RS, br. 85/2005.

POST-PENAL ASSISTANCE AS A FORM OF CONVICTED PERSONS' TREATMENT

By Jelena SIMONOVIC

ABSTRACT

The paper presents an analysis of the treatment conducted against convicted persons in order to successfully implement the resocialization towards them, which is the main goal of re-education of these persons. Post-penal assistance is particularly prominent in the work as one of the most important forms of treatment which also represents the final phase in the resocialization of the convicts. The author devoted a special place to resocialization as one of the most important goals that are necessary for the prisoners to change those qualities that would further guide them to criminal behavior. In order to achieve the objective of resocialisation, it is necessary to reeducate a convict in such a way that he accepts positive social values and attitudes and to accept following them as his obligation. That means creating awareness of an obligation and proper attitude to socially ethical problems which, as a rule, a large

number of convicts miss. The purpose of resocialisation involves training convicts to respect social values and, based on that, to include in the society again and become its useful members. This training is not a simple one and faces a lot of difficulties and obstacles, as it is not easy to teach a convict to behave in accordance with requirements of social environment in which there are miscellaneous social classes with different social standards and ideals of behaviour. Social adjustment or readjustment carried out in the process of institutional treatment have the same purpose. The last stage of a convict's resocialisation is post-institutional or a post-penal treatment, which is of great significance for a convict who faces numerous difficulties being free after serving his sentence.

Key words: resocialization, reintegration, treatment, post-penal assistance

Апстракт: У великом броју истраживања доказује се повезаност између ниског школског постигнућа и напуштања школовања, с једне стране и развоја деликвентног понашања код деце и младих, с друге стране. При томе се као кључни корелат деликвентног понашања узима управо школски неуспех, као глобална, недовољно прецизно операционализована варијабла, која укључује и ниска школска постигнућа (образовни дефицит), и нерегуларно похађање наставе и напуштање школе (васпитни дефицит) и социјалну ексклузију из уредних токова вршњачке социјализације, дакле, глобални социјални дефицит. Повезаност школског неуспеха и криминалног понашања је једна од најзначајнијих тема којом се баве теорије делинквенције. У покушају расветљавања ове везе, указаћемо на два теоријска модела делинквенције: Теорију аномије – притиска и Теорију самоконтроле и социјалних веза, које су међусобно супротстављене у погледу предикције последица школског неуспеха.

Кључне речи: школски неуспех, делинквенција, теорије, истраживања

Увод

У сложеном и динамичном процесу образовања, васпитања и социјализације детета значајно место припада школи, тј. формалном школовању деце и младих у оквиру постојећег образовног система. Процес интелектуалног, емоционалног и социјалног развоја, који је започео у породици као примарној друштвеној групи, интензивно се наставља у школи, али у новим условима и са много строжијим захтевима (Rot, 2010). Сматара се да је после породице, школа најзначајнији агенс васпитања и социјализације детета. Укључивањем у школски рад и живот дете развија и усваја нове обрасце понашања и сусреће се са читавим системом правила и очекивања која треба да задовољи и испуни (Šaljić, 2011). Током дужег временског периода, школа, систематски и организовано пружа младим људима шансу за стицање нових знања и вештина, чиме се стварају повољни услови за њихову интеграцију у друштвени живот заједнице. Дакле, образовање је само по себи значајно, јер промовише индивидуални

---

* Универзитет у Београду – Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију, асистент

развој и активно учешће појединца у друштву, а његов значај се тиме генерализује на целокупно друштво у погледу перспективе његовог развоја и просперитета (Maljković, Igrački, 2018).

Међутим, поред изузетних позитивних утицаја, школа као организована друштвена институција за образовање и васпитање младе генерације, може представљати и значајан извор проблема и фрустрација које доводе до општег школског неуспеха. Међу првим показатељима неуспеха у школи јављају се: учесталост слабих оцена, потреба ученика за допунском наставом, добијање опомена и укора, као и изостајање ученика са наставе (све до појаве екстремног облика напуштања школе). Неуспех је израженији када ученик мора на поправну и продужену наставу, односно када је неопходно полагање поправног и разредног испита. Понављање разреда и напуштање даљег школовања сматрају се екстремним облицима школског неуспеха (Malinić, 2009). Ученици који напусте школу пре завршетка започетог образовања имају ограничене могућности личног и професионалног развоја, изложени су већем ризику од сиромаштва и социјалне искључености и касније се запошљавају, прихватајући мање плаћене послове или остају без посла, што значи да су и потенцијални корисници помоћи из система социјалне заштите. Држава и друштво тиме губе значајан економски и људски капитал, друштво постаје израженије подељено, друштвене неједнакости расту, а опште економско и социјално благостање знанто опада (Filipović, 2012; UNICEF, 2016).

У великом броју истраживања доказује се повезаност између ниског школског постигнућа и напуштања школовања, с једне стране и развоја деликвентног понашања код деце и младих, с друге стране. При томе се као кључни корелат деликвентног понашања узима управо школски неуспех, као глобална, недовољно прецизно операционализована варијабла, која укључује и ниска школска постигнућа (образовни дефицит), и нерегуларно похађање наставе и напуштање школе (васпитни дефицит) и социјалну ексклузију из уредних токова вршњачке социјализације, дакле, глобални социјални дефицит (Janssen et al, 2016; Matejić-Đuričić i Filipović, 2012; Thompson, & Vynum, 2016).

Последице школског неуспеха и посебно напуштања школовања у крајњем исходу су многобројне и врло озбиљне. Истраживање спроведено 2004. године у Америци показује да они који одустану од средње школе имају 72% веће шансе да буду незапослени у односу на оне који имају завршену средњу школу, њихове плате су мање и постоји већа вероватноћа да ће бити примаоци социјалне помоћи (Sweeten, et al, 2009: 49). Поред тога, код ове категорије се бележи лошији здравствени статус

и већи ризик од ране смрти због недоступног или неадекватног здравственог осигурања (Davidoff and Kenney, 2005).

Неки аутори указују на чињеницу да деца и млади који неоправдано одсуствују из школе имају на располагању доста слободног времена, без икаквог надзора и структуре, што доводи до тога да време троше на неадекватан начин, конзумирањем алкохола и злоупотребом психоактивних супстанци. Зависност, с друге стране, изискује финансијска средства, па се незапослени млади одлучују за недозвољене начине долажења до новца (Burfeind, & Bartusch, 2015; Siegel, & Welsh, 2016). Дакле, нерегуларно похађање наставе и напуштање школовања повећава ризик од укључивања у ризична понашања, чиме се отвара пут ка делинквенцији.

Претходни закључци о повезаности школског неуспеха и уласка у малолетничко преступништво изгледају прихватљиви и логички засновани, међутим, веза је знатно сложенија и не допушта примену линеарних модела узрочности. Наиме, проблем се може посматрати и у обрнутом смеру, у том смислу да прве манифестације социјално неприхватљивог, асоцијалног и антисоцијалног понашања нужно генеришу школски неуспех. Реч је, дакле, о кружном поткрепљивању и међусобном узроковању два процеса: малолетничке делинквенције и нарушеног процеса регуларног школовања.

Свитен са сарадницима (Sweeten et al, 2009) истиче да не постоји консензус у погледу тумачења добијених налаза о повезаности школског неуспеха и деликвентног понашања. Они који одустају од школовања могу бити више антисоцијални зато што: (а) одустајање од школе има узрочни утицај на делинквенцију и проблеме понашања; (б) делинквенција и проблеми понашања имају узрочни утицај на одустајање од школе; (ц) узрочна веза је реципрочна пре него једносмерна или, пак, (д) не постоји каузалана веза, већ одустајање од школовања, делинквенција, коришћење алкохола и дрога, су напосто ефекти неког заједничког узрока, а свака посматрана веза између њих, колико год да је велика, је „лажна” пре него узрочна.

Теоријски модели објашњења

Повезаност неуспеха у школи и криминалног понашања је једна од истакнутих тема којом се баве теорије делинквенције. У покушају расветљавања ове везе, указаћемо на два теоријска модела делинквенције: Теорију аномије – притиска и Теорију самоконтроле и социјалних

веза, које су међусобно супротстављене у погледу предикције последица школског неуспеха.

Претпоставка теорије аномије је да карактеристике школског окружења представљају главни извор фрустрације и алијенације младих из нижих друштвених класа. Пешић и Јанковић (1988:67, према: Југовић, 2013) наводе да неусаглашеност између културе и друштвене структуре постоји када се од свих чланова друштва очекује да теже ка одређеним културним циљевима, а средства за реализацију тих циљева су различито доступна појединим друштвеним класама. Ова противуречност између културом прописаних циљева и структуре стварних могућности за њихову реализацију представља стање аномије, односно распада нормативног система. Да би умањили своју фрустрацију ови ученици не признају или не дају легитимитет средњокласним нормама и окрећу се делинквенцији као извору успеха статуса и признања. Мертон (Merton, 1997) упућује да аномија може проузроковати индивидуална девијантна понашања, тј. вршити притисак на поједине особе у друштву да се „радије ангажују у неконформистичком него у конформистичком понашању”. Према овој теорији школа и школски неуспех су не само важан, већ кључни узрок криминалних активности.

Насупрот томе, према Хиршијевој теорији самоконтроле и социјалних веза до делинквенције долази када везе појединца са друштвом слабе. Аутор сматра да што су јаче везе појединаца са родитељима и пријатељима, као и институцијама каква је школа, мање су шансе да одабере делинквентно понашање. Такође, сматара да „много година уложених у стицање образовања, пословног искуства, високог угледа у средини (школи или спортској екипи) код малолетника не ризикују се лако зарад постицања евентуалне користи од вршења делинквентног акта” (Hirshi, 1969, према Ignjatović, 2002). Дакле, појединац који је повезан са конвенционалним институцијама и друштвом има мању вероватноћу да се укључи у делинквентне активности. С обзиром да је школа типична друштвена институција, теоретичари самоконтроле и социјалних веза је виде као главни извор повезивања са друштвом, који редукује делинквентне активности (Sweeten, et al., 2009).

Ове две опште теорије дају различите процене повезаности школовања и делинквенције посебно за младе из нижих друштвених класа. У случају теорије аномије школа (окружење, захтеви, неуспех) је извор неуспеха и фрустрација која повећава вероватноћу делинквентног понашања. У другом случају школа је главни извор социјалних веза које у многоме умањују вероватноћу делинквентног понашања. У складу са

различитим полазиштима ове теорије нуде и различита предвиђања напуштања школовања. Према схватањима које заступа теорија аномије, с обзиром да напуштање школовања елиминише извор фрустрације коју ствара неуспех у школи делинквентно (криминално) понашање би требало драстично да опадне по напуштању школе. Са друге стране, према теорији самоконтроле и социјалних веза с обзиром да напуштање школе смањује институционалну контролу делинквентно понашање би требало да се повећа (Sweeten, at all., 2009).

Иако ове теорије нуде контрадикторне предикције у погледу повезаности одустајања од школе и делинквенције, обе су у извесној мери нашле потврду у емпиријским истраживањима. Једна од најутицајнијих студија истарживања везе између напуштања школовања и делинквенције (Elliott and Voss, 1974) говори у прилог теорији аномије. Полазећи од претпоставке да се напуштањем школовања смањује са школом повезана фрустрација и алијенација доћиће до смањења мотивационог стимулуса за делинквентно понашање. Установили су да су стопе делинквенције биле највеће у тренутку непосредно пре напуштања и да су онда нагло опале по напуштању школовања. Дакле, напуштање школовања праћено је значајном редукцијом делинквентних активности. Треба имати у виду то да су сви истарживани субјекти били старости 19 година односно да је период праћења (follow-up) био врло кратак што значи да налази говоре у прилог краткорочно позитивних ефеката одустајања од школе, али нису поуздани у погледу дугоричних ефеката напуштања школовања на делинквентне активности. Свитен и сарадници (2009) наводе и друге студије чији су резултати дискутабилни. У једној студији (Thornberry, Moore & Christenson, 1985) су испитивали ефекат напуштања школовања на историју хапшења у периоду након напуштања школовања закључно са 25. годином, и пронашли су позитивну везу између напуштања школовања и криминала, узевши у обзир расу, узраст и социјални статус. Такође, закључују да је овај дугорочан криминогени ефекат опстао чак и када су брачни и материјални статус били контролисани.

И теорија самоконтроле и социјалних веза нашла је потврду у истраживањима. У једној класичној студији (Polk et. al, 1981) је утврђено да они који напуштају школовање конзистентно имају више стопе криминалитета него они који завршавају школовање. До сличних налаза долази и Хатвеј са сарадницима (Hathway et al, 1969) који су пратећи у средњим двадесетим годинама оне који су матурирали и оне који нису, дошли до података да је стопа криминалних активности значајно виша код оних који нису матурирали.

Иако су налази ових студија у сагласју са претпоставкама теорије самоконтроле и социјалних веза према којима је одустајање од школовања позитивно повезано са криминалитетом, они се фокусирају на дугорочне ефекте, док не узимају у обзир непосредне последице којима су се више бавили теоретичари аномије. Ако се разматрају налази оба сета истраживања може се закључити да одустајање од школовања може имати тренутни ефекат смањења делинквенције, али да на дуже стазе има позитиван утицај на пораст криминалног понашања.

Поред разматраних, важно је споменути и друге теорије криминалитета. Међу најзначајнијим су: Ајзенкова теорија делинквенције, Теорија социјалног учења, Теорија диференцијале асоцијације, Теорија субкултуре, као и Теорија етикетирања, које дају значајан допринос у теоријском промишљању и расветљавању појаве малолетничког преступништва.

У страниј литератури проблем школског (не)успеха је већ дуже времена праћен, а резултати емпиријских истраживања указују на значајну повезаност школског неуспеха и малолетничке делинквенције (Swetten, 2009; Gagne, 1977; Henry et al., 1999; Harlow, 2003; Elliott & Voss, 1974). Истраживањима је такође, потврђено да напуштање школовања доприноси интензивирању делинквентне активности малолетника и да похађање школе може имати заштитнички учинак на малолетнике који су у детињству манифестовали поремећаје у понашању и који потичу из породица са поремећеним међуљудским односима (Bouillet i Uzelac, 2007, према Gagne, 1977; Henry et al., 1999). Према добијеним резултатима, рано напуштање школовања представља дугорочно највећи ризични фактор за делинквентно понашање, јер има кумулативно неповољан учинак на животни пут малолетника (незапосленост, коришћење услуга социјалних служби, слабије здравље итд.).

Истраживање које се спровео Харлоу показује да прилбжно 68% затвореника у Америци није завршило средњу школу (Harlow, 2003). Друга истраживања у Филаделфији показују да у скоро 70% расветљених кривичних дела починиоци су најнижег образовања (Wolfgang at all, 1977, према: Swetten, 2009: 49). Фаган са сарадницима је утврдио да су одустајачи били више укључени у све облике делинквенције, конзумацију и продају дроге и да су имали више контаката са правосуђем за малолетнике (Fagan et al, 1990). Фарингтон такође проналази да средњошколски одустајачи имају више стопе самопријављивања насилничког криминалитета у узрасту од 16 до 32 године, као и да имају више кривичних пријава између десете и тридесет друге године, од оних који су завршили школу (Farington, 1989). Полдругач (1992) закључује да је вероватноћа за

делинквентно понашање десет пута већа у популацији малолетника који су напустили школовање него у популацији малолетника који редовно иду у школу.

Резултати бројних истраживања указују на чињеницу да постоје многа заједничка обележја категорије младих који напуштају школу. У поређењу са њиховим вршњацима који остају у школи и завршавају на време, они чешће долазе из сиромашних породица, имају мање образовне родитеље, историју школског неуспеха, хронично изостају са наставе, заостају за својом генерацијом, друже се са делинквентним вршњацима, и већа је вероватноћа да имају проблеме у понашању, укључујући и историју антисоцијалног понашања (Alexander et al, 1997; Alexander et al, 2001; Elliott & Voss, 1974; Fagan & Pabon, 1990). Такође, и испитивање младих који се налазе у заводским васпитним установама, указује на њихове специфичне образовне карактеристике. Илић (Илић, 2000) истиче да је код највећег броја штићеника јасно изражено заостајање у процесу основног школовања, тј. да школски узраст није у складу (заостаје) за календарским узрастом. Евидентна је и одбојност према школи и наставницима: релативно мали број штићеника има позитиван став према школи и наставном особљу, чести су конфликти, бежање из школе, а не ретко и потпуно прекидање школовања; лош успех у току претходног школовања и велике празнине у фонду знања: углавном насталих као последица лошег успеха и честих прекида у току претходног школовања; неразвијене радне навике и неодговорност према обавезама из процеса наставе: у највећој мери карактерише их потпуно одсуство радних навика, јасно изражена несамосталност у учењу, из које произилази и неодговорност у погледу обавеза. Аутор даље упућује да се наведеним образовним карактеристикама ове популације могу додати и друге, које важе за већину младих код којих су присутни проблеми у школовању, међу којима су: тешкоће у савладавању градива и непознавање технике учења, проблеми у вези са концентрацијом, велике индивидуалне разлике у погледу личних потенцијала и фонда знања, тешкоће у прилагођавању на атмосферу и колективни рад у школи, као и изражена инфериорност и неповерење у сопствене могућности (Илић, 2000).

Релативно контрадикторна тумачења налаза различитих истраживања, заправо, само потврђују да везу између школског неуспеха и делинквентног понашања треба разматрати у вези са другим индивидуалним и социјалним криминогеним факторима. Због тога постоји потреба да се, упркос великом броју студија, настави са истраживањима у овој области.

Значај истраживања повезаности школског неуспеха и делинквентног понашања

Значај истраживања школског (не)успеха сагледавамо кроз шири контекст процеса образовања. Наиме, образовање је само по себи значајно, јер промовише индивидуални развој и активно учешће појединца у друштву, чиме се његов значај генерализује на целокупно друштво у погледу перспективе његовог развоја и просперитета. Данашњи тржишни услови рада захтевају од појединца минимум средњошколско образовање, па не испуњавање ових услова значајно компромитује радно ангажовање и добробит појединца. Такође, захтеви иду у правцу прилагођавања новим технологијама и уопште промовише се концепт целоживотног учења. У таквом контексту особе које су неуспешне у образовном процесу или напусте школовање пре завршене средње школе постају посебно рањива група. Бројна истраживања и анализе (Rumberger, 1987, 1995, 2011; према Ferić и сар., 2010) упућују на то да се млади људи без завршене средње школе суочавају са многим потешкоћама од оних економских као што су незапосленост, привремена запосленост, ниски приходи и немогућност пословног напредовања до социјалних – потреба за социјалном помоћи, антисоцијална понашања, социјална искљученост, делинквенција, али и личних (ниско самопоштовање, породични проблеми). Тежина и комплексност последица школског неуспеха на појединца али и друштво у целини, посебно у контексту значајне повезаности са криминалитетом, препозната је као озбиљан друштвени проблем.

Закључак

У страниј литератури и истраживањима проблем повезаности школског (не)успеха је већ дуже времена праћен, за разлику од домаћег контекста, где су истраживања била спорадична и уже предметно усмерена. Утврђено је да рано напуштање школовања представља дугорочно највећи ризични фактор за делинквентно понашање јер има кумулативно неповољан учинак на животни пут малолетника (незапосленост, коришћење услуга социјалних служби, слабије здравље итд.). Расветљавање улоге школског (не)успеха у настајању делинквентног понашања било као позитивно, било кроз одсуство утицаја, од изузетног је значаја за превенцију малолетничке делинквенције.

У нашој средини, школски неуспех је занемарена тема у изучавању етиологије малолетничке делинквенције, иако је реч о веома значајном проблему, како са аспекта добијања нових сазнања о природи везе између школског неуспеха и малолетничке делинквенције, тако и са практичног аспекта, код планирања и програмирање образовно-васпитног рада са младима који су већ испољили неке облике ризичног или делинквентног понашања.

Смањење образовног и школског неуспеха има висок приоритет у образовним стратегијама и политикама у свету. И у нашим условима се усвајањем и имплементацијом различитих стратегија и законских решења настоји побољшати образовни статус. Сматармо да напори уложени у превенцију школског неуспеха, могу имати значајан допринос у превазилажењу и превенцији малолетничке делинквенције.

Литература

- Alexander, K. L., Entwisle, D. R., & Horsey, C. S. (1997). From first grade forward: Early foundations of high school dropout. *Sociology of education*, 87–107.
- Alexander, K., Entwisle, D., & Kabbani, NФ. S. (2001). The Dropout Process in Life Course Perspective. *Teachers College Record*, 103, 760–882.
- Bouillet, D., & Uzelac, S. (2007). *Osnove socijalne pedagogije*. Školska knjiga.
- Burfeind, J., & Bartusch, D. J. (2015). *Juvenile delinquency: An integrated approach*. Routledge.
- Davidoff, A. & Genevieve K. (2005). *Uninsured Americans with Chronic Health Conditions: Key Findings from the National Health Interview Survey*. Washington, DC: Urban Institute.
- Elliott, D. S., & Voss, H. L. (1974). *Delinquency and dropout*. Lexington, MA: D.C. Heath.
- Fagan, J., & Pabon, E. (1990). Contributions of delinquency and substance use to school dropout among inner-city youths. *Youth & Society*, 21(3), 306–354.
- Farrington, D. P. (1989). Early predictors of adolescent aggression and adult violence. *Violence and victims*, 4(2), 79.
- Ferić, I., Milas, G., & Rihtar, S. (2010). Razlozi i odrednice ranoga napuštanja školovanja. *Društvena istraživanja*, 19(4–5), 621–642.
- Filipović, M. (2012). Škola i društvene nejednakosti, Xiperia.edu., Beograd.

- Gagne, E. E. (1977). Educating delinquents: A review of research, *The Journal of Special Education*, 11(1): 13–28.
- Harlow, C. W. (2003). *Education and correctional populations*. Bureau of Justice Statistics Special Report. Washington, DC: U. S. Department of Justice.
- Hathaway, S. R., Reynolds, P. C., & Monachesi, E. D. (1969). Follow-up of the later careers and lives of 1,000 boys who dropped out of high school. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 33(3), 370.
- Henry, B., Caspi, A., Moffitt, T. E., Harrington, H. L. & Silva, P. A. (1999). Staying in School Protect Boys with poor Self-regulation in Childhood from later Crime. A longitudinal Study, *International journal of Behavioral Development*, 23(4), 1049–1073.
- Hirschi, T. (2002). *Causes of delinquency*. Transaction publishers.
- Ignjatović, Đ. (2002). *Kriminološko nasleđe*. Beograd: Policijska akademija.
- Ilić, Z. (2000). *Resocijalizacija mladih prestupnika – Osnove pedagogije mladih sa poremećajima u društvenom ponašanju*. Beograd: Defektološki fakultet.
- Janssen, H. J., Eichelsheim, V. I., Deković, M., & Bruinsma, G. J. (2016). How is parenting related to adolescent delinquency? A between-and within-person analysis of the mediating role of self-control, delinquent attitudes, peer delinquency, and time spent in criminogenic
- Jugović, A. (2013). *Teorija društvene devijantnosti*. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju i IP Partenon.
- Malinić, D. (2009). *Neuspeh u školskoj klupi*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Maljković, M., Igrački, J. (2018). Child-friendly justice – educational perspective. U Stevanović, I. (Ur.), *Pravda po meri deteta* (335–344). Beograd: Institut za sociološka i kriminološka istraživanja.
- Merton, R. (1997). Društvena struktura i anomija. U Đ. Ignjatović, *Kriminološko nasleđe*, str. 151–160. Beograd: Policijska akademija.
- Poldrugač, Z. (1992). Regionalne karakteristike toka i problema školovanja maloljetnih delinkvenata u Republici Hrvatskoj. *Defektologija*, 28(1-2), 261-282.
- Polk, K., Christine A., Gordon B., Gerald B., Sheila C., Gary C., James G., & Mark Temple (1981). *Becoming adult: An analysis of maturational development from age 16 to 30 of a cohort of young men*. Final Report of the Marion County Youth Study. Eugene: University of Oregon.
- Rot, N. (2010.) *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Rumberger, R. W. (1987). High school dropouts: A review of issues and evidence. *Review of educational research*, 57(2), 101–121.

- Rumberger, R. W. (1995). Dropping out of middle school: A multilevel analysis of students and schools. *American educational Research journal*, 32(3), 583–625.
- Šaljić, Z. (2011). Vaspitni rad u školi u funkciji prevencije nepoželjnih ponašanja učenika. Doktorska disertacija. Beograd: Filozofski fakultet.
- Siegel, L. J., & Welsh, B. C. (2016). *Juvenile delinquency: The core*. Nelson Education.
- Sweeten, G., Bushway, S. D., & Paternoster, R. (2009). Does dropping out of school mean dropping into delinquency?. *Criminology*, 47(1), 47–91.
- Thompson, W. E., & Bynum, J. E. (2016). *Juvenile delinquency: A sociological approach*. Rowman & Littlefield.
- Thornberry, T. P., Moore, M., & Christenson, R. L. (1985). The effect of dropping out of high school on subsequent criminal behavior. *Criminology*, 23(1), 3–18.
- UNICEF (2016). Sprečavanje osipanja učenika iz obrazovnog sistema. Beograd: Unicef.
- Matejić Đuričić, Z. & M. Filipović (2014): Ekspanzija školovanja: Realnost i privid jednakih šansi u dostupnosti obrazovanja, *Sociološki pregled*, 1, 83–107.

SCHOOL FAILURE AND/OR DELINQUENCY: EXPLANATION MODEL

By Marija MALJKOVIC

ABSTRACT

A number of studies have proved the relationship between poor school performance and drop out of school on one hand and development of delinquent behavior in children and youth on the other. In this respect, school failure is regarded as a key correlate of delinquent behavior as a global, insufficiently precisely operationalised variable which includes also a poor school performance (educational deficit), and irregular attending of classes and drop out of school (up-bringing deficit) and social exclusion from the regular flows of peer socialisation, therefore, global social deficit. The interconnection of school failure and criminal behavior is one of the most significant subject in theories

of delinquency. In attempting to clarify this connection, we will point to two theoretical models of delinquency: Theory of anomie-pressure and Theory of self-control and social relationships, which are mutually opposed to the prediction of the consequences of school failure.

Keywords: school failure, delinquency, theory, research

INSTRUCTION FOR CUSTOMER TRANSFERS IN EUR

56: Intermediary:

**BCITITMM
INTESA SANPAOLO SPA
MILANO, ITALY**

57: Account with institution:

**DBDBRSBG
BANCA INTESA AD, BEOGRAD
MILENTIJA POPOVIĆA 7B
BEOGRAD, REPUBLIKA SRBIJA**

59: Beneficiary:

**/RS35160005380004367717
SOCIJALNA MISAO DOO
Mis Irbijeve 56/10
Beograd (Zvezdara)
Republic of Serbia**

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

364

СОЦИЈАЛНА мисао : часопис за теорију и критику
социјалних идеја и праксе / главни и одговорни уредник
Дубравка Гавриловић. - 1994, бр. 1/2- . - Београд :
Издавачко предузеће Социјална мисао : Републички завод
за социјалну заштиту Србије, 1994- (Београд : Чигоја
штампа). - 20 cm

Полугодишње.
ISSN 0354-401X = Социјална мисао
COBISS.SR-ID 102423047